

ІВАН ФРАНКО

ГРОМАДСЬКІ ШІХЛІРИ В ГАЛИЧИНІ

1784—1840.

(Відбитка з „Українського Архіва“ т. II).

У ЛЬВОВІ, 1907.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01160189 (Q)

2012

В 3272

6^а

ІВАН ФРАНКО

ГРОМАДСЬКІ ШІХЛІРИ В ГАЛИЧИНІ

1784—1840.

(Відбитка з „Українського Архіва“ т. II).

У ЛЬВОВІ, 1907.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

*Зрак сторицею
LXXVIII - LXXIV,
1-168*

338 (сч. 74) № 17:18' (09) 2
+9 (СБ-2-Зах. юби) № 17:18'

1 р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 36 886

Громадські шпіхлїрі і шпіхлїровий фонд

у Галичині 1784 — 1840 рр.

I. Интерес теми і жерела.

Справа заснованя, довголітнього істнованя і розвою, а на-решті розвязаня громадських шпіхлїрів, зглядно шпіхлїрового фонду в Галичині доси не то що не оброблена, але майже навіть не порушена в науці. В давнїйших підручниках галицького панщизняного права, видаваних з офіційальним характером, таких як тритомовий підручник Константина Слотвінського¹⁾, тритомовий підручник Людвіга Ключнера²⁾ та нарешті також тритомова збірка патентів і розпоряджень Маврикія з Острова Дрдацького³⁾, не подають ніякої згадки, ніякого слїду тої ін-ституції. Що правда, шпіхлїрі належали більше до адміністраційної, ніж до тзв. політичної системи, але всеж таки їх устрій полягав на цісарськім патенті з р. 1788, що свого часу був опублікований у загальнім зводі йосифінських законів, тай пізнійші постанови властей, хоч би така, як цісарський патент із 1821 р., яким закінчило ся істнованє шпіхлїрового фонду, повинні були знайти відгук у систематичних урядових під-

¹⁾ Konstantin Ritter von Slotwiński, Systematische Darstellung der Unterthansgesetze in Galizien. Ein Versuch. Brünn 1827, три томи.

²⁾ J. Ludwig Klunker, Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien. Aus dem Wortlaute der bis auf die neueste Zeit erflossenen Verordnungen systematisch zusammengestellt. Lemberg, т. I. 1845, т. II. 1845, т. III. 1846.

³⁾ Moritz Drdacki v. Ostrow, Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien 1842 p. 3 томи.

ручниках про підданські права й обов'язки. Чому се не сталося, не вмію пояснити. Та важне те, що й пізніші публікації про історію панщизняних відносин у Галичині так само промовчують довголітнє існування і долю сеї інституції. Слідячи досить пильно за сею частиною літератури я знайшов у ній лише дві привагідні згадки про гал. шпихлірі, одну в книжці пок. дра Владислава Острожинського пз. *Galicyskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. We Lwowie 1892*, а другу в статі Бр. Лозінського „*Z czasów i aktów dominikalnych. Przyczynek do historyi administracyi Galicyi*“, надрукованій минулого (1905) року в *Miscellaneous* львівського „*Kwartalnika Historycznego*“. Обі ті згадки будуть цитовані в відповідних місцях моєї розвідки, а тут додаю ще лише, що мої розвідування у віденських спеціалістів про евентуальні матеріали до сеї теми в віденських архівах не довели ні до чого.

Зацікавлене громадськими шпихлірами в Галичині почалося у мене, можна сказати, від найвчаснішого дитинства. Мій батько зазнав багато з тих часів і ще 1831 р. в часі холери був свідком памятного спалення упирів у Нагуєвчач. Він і інші старші від нього господарі, що часто сходилися за поговорки в батьковій кузні, згадували не раз і про громадські шпихлірі за панщизняних часів, але на моє диво знали про них звичайно лиш одно, що за недодержуване ріжних приписів при веденю тих шпихлірів мандатори цупко били мужиків по задах.

Прибувши до Львова на університет я від початку 80 их років почав займатися давнішою історією Галичини, прочитуючи друковане а також рукописи нагромаджені в бібліотеці Осолівських. Одна з перших річей, які тут попали мені під руки, був рукопис ч. 2866, де сухо, канцелярйним стилем на основі урядових документів подано історію заснованя, веденя і скасування громадських шпихлірів у Галичині. Я зараз тодіж не лише прочитав, але й скопіював собі весь сей рукопис (із тої копії праця й надрукована в осььому виданю на стор. 83—117) і звернув на нього увагу пок. Юліяна Целевича та пок. Корнила Сушкевича, тоді голови Товариства ім. Шевченка. Довідавши ся від мене, що автор праці про шпихлірі — Кароль Продіїнський, він заявив, що знав особисто сего „найстаршого

живучого ще бухгалтериста“, тоб то урядника бувшої державної бухгалтерії, скасованої ще 1856 р. К. Сушкевич обіцяв розвідати і розпитати у нього дещо ближше про се діло, додаючи при тім, що Процінський навіть Русин з роду, хоч у бюрократичному ярмі його національне почуте не розвило ся тай тепер він хиба в чотири очи признасть ся доброму приятелеви, що він Русин. Не знаю, який був результат розмови К. Сушкевича з Процінським, та думаю, що результатом тої розмови була власне ота збірка документів про галицькі шпіхлірі, яка по смерти К. Сушкевича знайшла ся в бібліотеці Товариства ім. Шевченка. Документів, із яких заховали ся по части брудіони, по части канцелярійні оригінали, а по части новіші копії або перекладв, знайшло ся всього 17, не вчисляючи сюди самого сумарія зробленого К. Процінським. Не маючи надії знайти ще щось належне до сеї теми і вважаючи, що навіть те, що маємо, дає далеко повнійший і богатший матеріал, ніж усе опубліковане доси про анальоґічні інституції прим. у Чехії та Моравії, я постановив за згодою історично-філософської секції Наук. Тов. ім. Шевченка опублікувати ті документи разом із сумарієм К. Процінського. Вже в протязі друкованя, натикаючи ся часто в тих документах на рахунки з тзв. преграваційних вар, що творили частину шпіхлірового фонду, я постановив додати до збірки Процінського ще пару документів про „прегравації“, що кидають ярке світло не лише на справу шпіхлірів, але й загалом на панщизняні відносини в Галичині до 1848 р. Вихідною точкою тут був для мене другий том неоціненої рукописної збірки ч. 525 бібл. Оссол., власне том найважнійший для історії панщизняних відносин у XVIII в., якого не знав і не використав у своїй праці про панщину пок. Остап Терлецький. Відси я взяв документи подані далі під числами XX і XXI. До тих двох документів із XVIII в. я додав іще чотири пізнійші, часткового значіня, віддуки селянських жалоб на утиски, що тягли ся довгим рядом від кінця XVIII в. аж до 1848 р. і ще й геть-геть дальше.

Як вступ до тексту документів подаю розвідку про громадські шпіхлірі і шпіхліровий фонд у Галичині в звязку з вищими питаннями панщизняного устрою, що вяжуть ся з сим головним. Отже в розд. II. подаю нарис юридичного стану му-

жиків у Галичині в перших десятиліттях австрійського володіння, в третім короткій нарис діяльності галицьких тзв. Станів за часів Йосифа II. і їх становища в панщизняних справах, у четвертім оповідаю про засноване громадських шпіхлрлів у Чехії, Моравії та Галичині і про становище, яке заняв гал. Становий Виділ супроти сего почину цїсаря Йосифа II. Далі йде нарис Леопольдової організації шпіхлрлів, характеристика пізнійшого часу застою та розстрою, історія проби ніби реорганізації шпіхлрлів, що кінчить ся їх скасуванням і ліквідацією шпіхлррового фонду. Доля сего фонду і порівняне тої долі з тим, що стало ся з подібними фондами в інших краях, займають закінчене отсеї розвідки.

II. Стан гал. селянства в часах Йосифа II.

З під володіня Польщі галицьке селянство перейшло до Австрії в стані зовсім безправнім. Селянин не-шляхтич не мав права земельної власности, права свідчити в суді против пана, не говорячи вже про яку будь автономію громадську. Він ніколи не був певний своєї посїдлости і своєї особистої свободи, про нетяганість особи не було й мови. Цевна річ, до таких монструальних вискоків, як торг селянами, допущений законодавством російським ще до половини XIX віку, особливо на правобережній Україні, в старій Польщі не доходило. Жите селян було тут основане на *sui generis* звичаєвім праві, витворенім через розвій історичних обставин, хоча виконуване того права було майже зовсім залежне від самоволі панів. Навіть там, прим. у добрах коронних, де були спеціальні закони для деякої охорони селян, самоволя старостів та їх підвладних дуже часто ставала против того закона і вмїла унеможливити селянам усякий опір¹⁾. Взагалі польські порядки не допускали серед нешляхти того, що в новочаснім законодавстві принято називати легальною боротьбою за право; знаємо зрештою, що й серед шляхти аж надто часто сей шлях бував також неможливий, так що вже в XVI віці в Польщі до повного розцьвіту дійшла засада: *gdzie nie można prawem, trzeba iść lewem*²⁾. Селянська маса і того не могла: сьмі-

¹⁾ Пор. Жите і Слово 1894, т. I. ст. 70—74, статя о. Зубрицького „Панщина в Мшанци в XVIII. в.“

²⁾ Wł. Łoz iński, *Prawem i lewem*. Lwów 1994, wyd. 2.

лійші одиниці періодично ходили в опришки, а з далекої України десь-колись доносили ся відгуки більших масових рухів, гайдамаччини. Але вигляду на якусь законну зміну обставин не було ніякого.

Та ось 1772 р. Польщу обкровоно. За невеликими відділами австрійського війська, що dokonувало забору ніким не бороненого краю, потягли ся далеко довші ряди німецьких та чеських урядників, що протягом десятиліть напливали до краю для служби, для хліба і кар'єри. Вони вносили з собою до Галичини крім своїх природних апетитів ще одну річ, якої не було у Поляків: почуте формального права, законности і бюрократичну точність та формалістику, сьмішну в очах широких шляхетських натур, але безмірно важну для переміни тої безладної маси сил на цивілізовану суспільність. Поляки зразу сьміяли ся з тої окупації, вважали її чимось в роді типового польського „заязду“¹⁾, який швидко мусить минути ся, і кпили собі з „дурних Швабів“. Та швидко мусіли переконатися, що справа стоїть далеко поважніше. Вони, непривичні до ніякої адміністрації та регламентації, швидко почули на собі її тягар і запалали глибокою ненавистю до чужих зайдів. Почала ся глуха війна в середині суспільности: шляхта усувала ся остентаційно від усяких державних і громадських функцій крім тих, що входили в обсяг її господарської системи, цурала ся урядницької кар'єри, виїздила за

¹⁾ Пор. початкові рядки поеми пз. Zajazd, виданої в 1809 р. в Кракові (цитую з рукописної копії в бібл. Осесл. ч. 1283):

Zajazdy w Polsce bywały:
 Kto był bezbożny a śmiały,
 Kupił protest u prawników,
 Najął zgrają czynszowników
 I zajeżdżał spokojne wsi, miasta i klucze,
 A tymczasem na żebry szło pańskie prawnuczę.
 Tym nierządem ośmielony
 Pan jeden z zachodniej strony
 Gwałcą i świętość umów i prawa własności.
 Przemocą lepszym (?) wydarł wielkie majątności.
 • Zawsze los był oplakany
 Każdej wioski zajechanej:
 Zajezdnik co dzień miarkował
 Bliżkość swych zaborów straty,
 W roku wydrzeć usiłował
 Dziesięcioletnie intraty.

границю і на кождім кроці давала австрійським урядникам почувати свою погорду. Ті платили їй такоюж нехтію і старали ся як мога утвердити своє становище в краю, доробляти ся маєтків і протекцій, у Відні і докучати де можна ненависним панам. Сама традиція австрійської бюрократії, вироблена в Чехії по катастрофі протестантизму 1620 р., та традиція тіснозорого реґламентованя, рубрикованя та стіснюваня всіх хоч би найневинніших проявів суспільного життя, отся традиція приложена в частині давньої Польщі, де шляхта привикла була до необмеженої свободи рухів, до вічних сеймиків, галабурд та бійок, де половина мужів ходила без вух і носів потрачених у бійках та оружних стичках, мусіла навіть без злобних намірів з якого будь боку викликати сердитість і опір. Але галицька шляхта на кождім кроці підозривала в австрійського уряду найгірші наміри і підносила лемент по виданю кожного нового цісарського патенту та розпорядженя, вбачаючи в нім новий замах на її національні та економічні інтереси. Скільки крику та протестів з польського боку викликала прим. заборона шляхті самовільно виїздити за границю, про се дають нам деяке понятє документи обняті рукописом Оссол.³ 525, також не визискані доси польською історіографією. Щож говорити про ті проби атрарно-підданського австрійського законодавства, в яких шляхта, привикла до своїх традиційних патріархальних порядків, від першої хвилі мусіла бачити явні підкопи під самі основи тих порядків! Вже сама перша проба, поробити докладні інвентарі всіх дібр, натуральних повинностей і данин у Галичині, була шляхтою признана як нечуване надужитє австрійського уряду¹⁾. Ми нині

¹⁾ Поема „Zajazd“ ось як висловлюєть ся про се:

Zaczęli więc panu radzić
 Ludzie bez sumień i głowy,
 Że w te dobra trza wprowadzić
 Zupełnie inwentarz nowy.
 Mierzą więc role, zagrody,
 Straszliwe się zdzierstwa dzieją;
 Trzeba czeladzi swobody,
 Choć gospodarze zniszczają.
 Kto miał łańcuch i umiał prosto stawiać tyki,
 Choć nie znał pierwszych nawet praw arytmetyki,
 Skoro na geometra patent sobie kupił,
 Drwił głową, nie nie robił, gospodarze łupił.

дуже добре розуміємо се незадоволене: аджеж воно перший раз відкрило перед ширшим світом увесь розгартіаш польської господарки! У многих панів не було ніяких інвентарів і відносини між панами і підданими порадкували ся по „старому звичаю“, якого зрештою пан не був обов'язаний держати ся; у інших були старі інвентарі, що давно перестали бути основою фактичних відносин між двором і хатою¹⁾; інші просто списували те, що було вироблене практикою остатніх часів, і подавали се як старі інвентарі, а ще інші махали на все рукою і лишали урядникам до волі робити інвентарі, які їм самим хотіло ся²⁾. Те саме було з фасіями, що мали служити основою для виміру податків і були заведені патентом з д. 25 лютого 1774, і яких уряд ледво за рік і то при помочи погроз та острих кар міг добити ся від дідичів. Колиж у р. 1780 умерла Марія Тереса і пановане обняв її син Йосиф II. почала ся для всеї Австрії, а в тім числі й для Галичини, доба реформ, якої метою було повне перетворення соціяльних відносин держави. Позволю собі тут навести відповідний уступ із моєї розвідки про панщину, цитованої низше:

„Йосиф II. ще від р. 1765 обік своєї магери завідував справами держави, об'їхав пару разів усі краї і старав ся пізнати їх потреби. Він був перенятий просьвітними, поступовими думками свого часу і сильно вірив у те, що самовладний, просьвічений монарх силою своєї волі і державної влади може підняти всю суспільність на вищий ступінь розвою. Відповідно до тодішньої соціяльно-політичної науки (т. зв. школи фізіократів) Йосиф II. уважав хліборобство головним богатством краю, а стан селянський найважнішим станом, тим, що своєю працею годує і збогачує всі інші. І він постановив собі зробити все можливе для піднесення сего стану. Горячий і відважний, люблячи завсїгда йти просто до мети, він зараз на початку свого самостійного правління письмом до надворної канцелярії з д. 23 цвітня 1781 р. заповів, що

¹⁾ Пор. прим. інвентар Сенявского для Грималова, опублікований у моїй розвідці „Грималівський ключ у р. 1800“ стор. 1—5, із тим станом повинностей який застала Австрія, пор. тамже стор. 28—30.

²⁾ Про заводжене інвентарів див. жерела і уваги в моїй розвідці „Панщина і її скасоване в р. 1818“, стор. 28—30.

його мета — „знести в цілій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство“¹⁾.

„Насамперед се мало стати ся в Чехії і Моравії, і хоча дідичі не дуже тому були раді, а навіть урядники надворної канцелярії не дуже тягли за ним, вийшов уже д. 1 падолиста 1781 р. цісарський патент, яким знесено в тих краях підданське невільництво. Користи, які давав сей патент селянам, були ось які:

1. Піддані повинні були й на далі слухати своїх дідичів, але від тепер могли женити ся без дозволу дідича, а тільки завідомивши його, а дідич повинен був безплатно засвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дідича віддавати дітий до ремесла і до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дідича, яку той повинен йому дати безплатно.

4. Дідич не може силою брати дітий свого підданого до своєї послуги; тільки такі сироти, що не мають ні батька ні матери, повинні за звичайну заплату служити в дворі що найбільше три роки²⁾.

„Сей патент видано також для Галиччини д. 5 цвѣтня 1782 р., і се був перший важний крок по дорозі до тих основних реформ, які задумав перевести цісар Йосиф II. Ще перед тим, патентом з д. 20 падолиста 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може виносити більше, як три дні на тиждень³⁾. Д. 16 червня 1796 р. вийшов пам'ятний Йосифів панщизняний патент, яким сей тимчасовий стан перемінено на постійний, подано докладно довготу робучого дня (літом 12, зимою 8 годви), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дві складати на один, накладати на одну родину пішу і тяглу панщину, перемінювати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супряг тяглої панщини на двох, завдавати підданим якийсь пе-

1) Pop. Grünberg. Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Wien 1894 т. I, стор 282—3.

2) Grünberg. op. cit. I, 286. 3) Klunker, op. cit. II, 129.

вний розмір роботи (прим. маєш стільки то зорати, скосити чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, що місяця не більше як один день; комірники старші понад 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було що тижня в неділю заповідати наперед на цілий тиждень, аби підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишати ся на весну або на літо; коли підданий з власної вини пропустив день роботи в тиждні, мав його відробити в слідуєчій тиждні. Коли підданий має панщини не більше як 52 дні в році, то пан не сміє жадати від нього більше як один день у тиждні. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для нього і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. и. Надто не повинен один підданий в році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, аби переходили на роботу з одного фільварку на другий, але не надто далеко; та він не може визичувати своїх підданих, аби робили панщину кому иншому. Нічна варта при дворі має бути вчислювана до панщини. Пан не може силувати підданого, щоб окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обоїльною згодою і з завідомленем окружної власти був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеві і попови, то обі разом не могли виносити більше, як три дні в тиждні. Пан не сміє силувати підданого до жадних вильших робіт ані данин понад те, що приписано сим патентом, хоч би вони стояли в давнійших інвентарях. Пан ні за що в світі не міг ділити підданських (рустікальних) ґрунтів ані розпоряджати ся ними, не міг силувати підданого до жадної роботи понад те, що приписано в патенті, навіть за заплатою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель, пан не міг уживати до своєї полевої роботи; не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину, ані за самовільно уставлену плату, але мусів їм платити відповідно до добровільної згоди. Врешті патент остро заборонює всякі звичаєві, в інвентарях не записані роботи та датки, якими пани і їх служба гнобили підданих; тут же й вчислено їх довжезний ряд (§§ 46—48). Назвемо тут лиш деякі з тих за-

боронених старопольських звичаїв: комірне платив підданий за комірника, що жив у його хаті; сольове платило ся панови від кожної топки купленої соли; чопове платило ся від кожної бочки купленого пива чи горілки; міркове платив підданий гайдукови, що перемірював збіже, яке підданий привіз панови як чинш; вагове — підданий мусів у дворі важити свій тютюн і овочі і давати з того панови десятину, а гайдукови за вагу; торгове платив підданий від кожної фіри, що їхала на торг зі збіжем, овочами, сіном, горшками і склом; виборове платила громада панови за те, що вибирав для неї війта і присяжних; св'яточне — дарунки для панських офіціалістів; гайдучне — датки для панської служби. Далі зніс патент примус горілчаній і тзв. куняці, себто дарунок для пана за дозвіл підданому взяти шлюб. Нарешті остро заборонено панам, аби розсуджуючи свари між підданими не сміли накладати на них грошевих кар. Переступлене тих наказів називало ся утиском або з латинська прегравацією, і остатній параграф патенту постановляє, що когрий пан допустить ся сего переступу, мусить повернути підданому його кривду подвійно або й потрійно¹⁾.

Сей патент окрім інших многоважних наслідків був також вихідною точкою поступування уряду в тзв. преграваційних справах. Селяни мали тепер можливість жалувати ся на утиски своїх дідичів, чого не дозволяли їм порядки старої Польщі, і ми маємо багато доказів на те, що з тої першої можности легального протесту наше селянство кристало в повній мірі. Закон давав їм способи для сего; в справах, що догикали всеї громади, отже поперед усього в справах панцизняних відносин громада мала право вибирати своїх „пленіпотентів“, які з писемним уповажненем громади заступали її інтереси перед властями. Урядникам було наказано пильно всліджувати всякі місцеві звичаї і надужитя як дідичів так і їх офіціалістів і про все давати реляції до губернії.

Варто зазначити, що з захожих до Галичини урядників деякі в своїх реляціях до губернії або й до цісаря говорили про кривди селян. Були й між Русинами деякі народолобці,

¹⁾ Див. Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens, стор. 137—185, пор. також його-ж Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina. Wien 1842, I, 235.—274.

як прим. о. Фаленцкий, руський сьвященник із Ширини коло Дуклі, який у маю 1785 р. писав на імя самого цїсаря до Відня (текст його поданя див. далі під ч. XX, стор. 117—120), хвалячи його „гуманність, з якою він глядить і велить иншим поводити ся з бідним народом отснх королівств, що доси стогне мов під татарським ярмом“. Він зачувши про намірені монархом реформи поспішав впевнити його, що й у Галичині знайдуть ся люди, що будуть спочувати його починам до піднесеня селянства. Іменем руського люду (*Russicae plebis*) він вистовлює старий народній погляд, що в многих селах дідич посїдає половину або й більшу половину всего ґрунту, себто стїлько, як усї його піддані разом, і всї вони надто мусять працювати на його полях та мучити ся, щоб він мав з чого розкішно жити. А про те велика часть тих ланів повстала з колишніх хлопських ґрунтів, забраних домініями, і о. Фаленцкий ставив внесок, аби цїсар розелїдивши через своїх урядників на місці ті панські забори, при приготованім помірі велїв повідїлювати їх із панських дібр і віддати громадам, а пану чи його посесорови лишити на хозяйство не більше двох ланів. А ту панську землю, нарізану для громади, громада малаб обробляти, засївати, збирати і ділити між собою, а кождий в міру ужитого поля плагив би дїдичови чинші грїшми. „Бо доки домінії — пише дословно наш реформатор — будуть мати так багато ланів до оброблюваня, як мають доси, доки піддані будуть змушені весь рік відбувати панщиняні дні, то ніяк не можна буде захистити їх від утисків шляхти та паців, що здавен давна напоєні тою препоганою (*iniquissima*) думкою і часто звикли говорити, що душа підданого належить Богу, а тіло і все добро пану. Оттим то вони й гноблять їх ріжними, невимовними способами“: гонять на панщину і мучать працею їх і худобу аж до повного обезсиленя літом від сходу до заходу сонця, посилають з важким набором у далекі дороги і т. и.

Хоча радикальний проєкт о. Фаленцкого в ті часи загального заслїплення панщиняними порядками міг декому видати ся наївним, то всеж таки сьгодні ми можемо сказати сьміло, що сей проєкт не лише був подїкгований любовю до простого, робучого народа, але сьвідчав про глибоке розумінє річи у автора. О. Фаленцкий не даром хвалить гуман-

ність цісаря; він сам мусів відчувати глибоко, що ідеї гуманності зовсім не в'яжуться з основною ідеєю панщини і ніякі гуманні реформи, не відкидаючи самих основ панщизняного ладу, не доведуть їх до пожаданої мети. Колиб Австрія була пішла вказаною ним дорогою, то певно не таку-б була відіграла роль в історії XIX віку, як та непочесна, що випала їй на долю.

О. Фаленцкый, хоч сам родовитий шляхтич (*utpote de stirpe nobili natus*, як сам каже про себе), йдучи за поривом серця підіймає голос в обороні власне найбільшійших, тих тисячів селян „без шматочка землі, без знання якогось ремесла, що тулять ся по чужих кутах, а про те їх день у день гонять на панщину та мучать надсильною роботою, доводять жінок до поронення плоду і змушують жити в повній непевності що до завтрашнього дня, а тимчасом один чоловік, що мало причиняєть ся до загального добра, живе собі розкішно, а довкола нього сотки нещасних ледво дихають або гинуть задля його добра“.

Імя чоловіка, що в тих часах відчув і так ясно висловив народні страждання, варто пам'яті і вдячності потомків.

III. Галицький Становий Виділ і його соціальна політика.

Швидко по забраню Галичини, патентом із д. 13 червня 1775 р. признала Марія Тереса Галичині таке саме право до тзв. Станової репрезентації, яке мали інші краї австрійської корони. Всі титуловані князі, графи і барони, о скільки платили зі своїх дібр титулом річного домінікального податку 75 р., далі всі архієпископи, єпископи і мітрати творили один стан — магнатів; другий стан звав ся рицарський і до нього входила вся кравва шляхта wraz із прелатами та катедральними каноніками; як третій стан фігурували два делегати від міста Львова, немов завдаток на будущу репрезентацію міщанського стану. Селянство було масою підданих і його не репрезентував ніхто. Вся та компанія мала по мысли наданого з Відня статута під проводом губернатора ухвалювати з „найнижшим послухом і покорою“ все те, що предложить їй уряд чи то в формі „постулятів“ (вимогів) податкових, чи інших, мала свободу виявляти свої вірно-піддані чуття і подяки до трону за всяке дійсне і фіктивне добродійство і на-

решті мала право як найскромнійше виявляти також потреби та вужди краю, складаючи їх евентуальне заспокоєня на ласку уряду¹⁾.

Одначе патент Марії Тереси за її життя лишив ся паперовим знаком волі цїсаревї. Аж Йосиф II. патентом із 20. сїчня 1782 відновив тересїянський патент з деякими незначними змінами і поручив галицькому губернаторови без проволоки ввести його в житє. І справді 11. вересня тогож року отворено у Львові з великою парадою перше засїданє галицького Станового Сейму, якому проводив губернатор гр. Бріґідо. Засїданя трївали пять день, але се були засїданя переважно для паради: на однім вислухано промови губернатора, на другім відчитано подяку Сейму для цїсаря, на третім вибрано Видїл Становий для веденя бїжучих справ, тай по вьому. Ще два рази за панованя цїсаря Йосифа II. збирав ся той Сейм, у р. 1786 і 1788, та польський історик сеї інституції, др. Бронїслав Лозїньскїй, не знаходить нічого важного, що можна би було признати її заслугою. Зазначає лише, що цїсар „вислухав опїнії Станів при унормованю способу вибраня вїтїв і присяжних у сїльських громадах, а 12. вересня 1783 р. розпорядив дозволити Станам ужити площі старого замку, тзв. й доси площі Касгрум, під будову театру і редутової залї“ (Br. Łoziński, Stany galic. ст. 7).

Дїяльностн Станового Видїлу в йосифїнських часах др. Бр. Лозїньскїй у своїх працях майже зовсїм не торкаєть ся, хоча рукописний матерїял, зібраний у згаданїй уже збірцї Оссол. ч. 525 (нагарбанїй основателем бїбліотеки, графом Оссолїньским, із віденських урядових архївїв) дає для характеристики сеї дїяльностн дуже інтересний матерїял. Із зібраних там меморїялів та рефератів можемо на певно перекопати ся, що галицький Становий Видїл від разу станув на становищі польськїої сепаратистичної полїтики, що все і всюди старав ся підносити окремий характер, окремі інтереси і традиції Галичини, і не переставав як можна найрішучїйше воювати з галицькю бюрократїєю та її централїзаційними тенденціями

¹⁾ Нарис заснованя, компетенції й дїяльностн Станів галицьких у XVIII в. див. Dr. Bronisław Łoziński, Z historyi Stanów galicyjskich (Biblioteka Warszawska 1904, luty), йогож Galicyjski Sejm Stanowy 1817—1845, Lwów 1905, стор. 5—8. та мої рецензїї на ті працї в Записках Н. Т. ім. Ш.

і зарядженнями¹⁾. Та головну увагу звернув Виділ Становий зовсім природно на аграрні справи, ніби то інформуючи правительство про стан твх справ і про кравву практику в усіх деталях, а на правду накручуючи і практику і цісарські постанови на те, щоб і під Австрією заховати як мога нетикані польські традиції. Не маємо під руками спеціального архіва того Виділу і не знаємо, чи в віденських архівах заховали ся його еляборати, але вже з реферату Йосифа Братковського, надрукованого у нас під ч. XXI, можемо бачити, що від осени 1783 до кінця лютого 1785 Виділ Становий вніс до Відня чи то на запитаня центрального уряду, чи й з власної ініціативи всім писемних подань у самих аграрних справах, а власне:

1. Д. 29 жовтня 1783 пропамятне письмо (орінію) Йосифа Братковського про право селян держати в своїх хатах ручні жорна і евентуальне вимагане від них оплати за жорна на користь дідичів.

2. Д. 8 цвітня 1784 р. пропамятне письмо тогож Йосифа Братковського про тзв. даремщини, толоки, поваби, загалом про обовязок селян у часі жнив ще й понад обовязкову панщину допомагати пану в польовій роботі.

3. Д. 3 мая 1784 збірне письмо від Станового Виділу в справі безплатного виміру справедливости для селян.

4. Д. 10 падолиста 1784 р. пропамятне письмо Йосифа Братковського про шарварки.

5. Д. 12 січня 1784 збірне письмо Виділу Станового в справі відумерщизн по селянах і з мотивованем польського „права кадука“ на те, що по безпотомній смерті селянина все його рухоме добро переходить на пана.

6. Д. 9 лютого 1785 пропамятне письмо Йосифа Братковського про скасоване чиншів на ремесників і спеціально про управу льну і конопель у Галичині.

7. Д. 10 лютого 1785 пропамятне письмо Йосифа Братковського про надане селянам ґрунтів на дідичну власність.

8. Д. 19 лютого 1785 реферат тогож Братковського в справі утисків дідичів на селян, який розберемо далі.

¹⁾ Ті акти з відповідною студією будуть опубліковані в однім із дальших томів яшого „Архіва“.

Ми маємо лиш остатній із тих документів, але з його розбору доходимо до переконання, що й інші мали такий сам характер і таку саму тенденцію. Сю тенденцію можемо схарактеризувати коротко, як змагане — вказати легальність і натуральність стану селянства в старій Польщі, натомість безтямність і неправність тих реформ, які почала в Галичині робити австрійська бюрократія. Панщизняний лад у Польщі на думку п. Братковеского основував ся на добровільній умові між паном і мужиком (див. стор. 128, увага до точки 9 урядової Коннотації). Виходить така соціологія: спершу були пани, властивелі пустих піль, а окремо від них, десь у неідомих пустиннях, були вільні та безземельні люди, що гати вроджений нахил до хліборобської праці. Безхлопий пан „виставляє коло дороги знак із дерева, в яке набито стілько цвяхів, скілько літ будущий селянин має надіяти ся на тім осідищі бути вільним від чиншу і панщини. Таких цвяхів бувало 6, 7 аж до 10. Коли знайшов ся такий мужик, що згодив ся на панські умови, то осідав на панськім ґрунті і жив означене число літ зовсім свобідно: по упливі тих літ заключувано угоду між кольонїстом і паном ґрунту, кільки котрий хоче працювати за таке й таке число прутів поля і які хоче давати данини. Отсеї угоди, чи то потверджені довгими рядами літ і публичною повагою, чи то взяті на себе добровільно і без примусу, чи то тому, що після загальної оцінки всім видавали ся справедливими, прийнятими від людей не ошуканих ніяким підступом, але по кільколітнім намислї, треба вважати зовсім правосильними“.

Так поясняли собі в Польщі перед її розбором і по розборі початок панщини; такі погляди лежали в основі викладаного тоді на університетах „права натури“, їх повтаряли навіть такі на свій час народолобці та прихильники скасування панщини, як Тадей Василевський, приятель і опікун Маркіяна Шашкевича. Та йдїмо далї за ходом думок Йосифа Братковеского!

На підставі таких умов між панами-автохтонами і прибульдами-мужиками пороблено найстарші інвентарі. Хто їх робив, у якій ціли — невідомо. Але відома їх повага в історичнім розвою. В староствах, себто королівщинах, королівські люстратори висліджували їх від мужицьких громад; у приват-

них добрах кожний новий дідич, обіймаючи своє дідвцтво, також мусів знати, скільки землі має сам, скільки мають мужики, скільки роблять панщини і дають данин та чиншів, бо інакше не міг би оцінити вартости своїх дібр. „Ся ідея інвентарів, оперта на тисячолітній і майже всесвітній практиці“ (певне від потопа світа, коли Ной надав Семови й Афетови землі, а Хама призначив їм на службу!), і для того ані форма ані вік спеціальних польських інвентарів не мають рішучого значіння для означеня їх привосильности; всі вони однаково добрі, однаково справедливі і нетикальні. Отже коли пани вимагають від селян таких роботизн і данин, які не записані в тих інвентарях, то се не значить зовсім утискане підданих, се тільки продовжене усвяченої віками традиції.

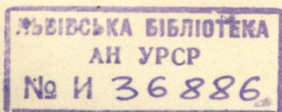
Мужикам у Польщі жило ся пречудово. Ніде на світі мужики не платили таких низьких чиншів, а вже що до королівщин, то ніде в давній Польщі не двигали такого легкого ярма, як власне в тих добрах, що колись звали ся добрами королівського стола, а тепер зовуть ся камеральними. Всі обовязки селян полягали на старих інвентарях, що мали й доси мають силу „мовчазливої згоди“ між посідачами земель і мужиками. Так само ніде не пильнували тих інвентарів скрупуляційше, як у королівщинах; котрий мужик у тих добрах почув себе покривдженим, мав і під польським панованем форум, суди королівського референдарія, перед яким міг жалувати ся на утиски панів, і за всеїгда одержав справедливість. Отже коли-б який державець запровадив якусь новину не оперту на старім інвентарі або на результаті люстрацій, то певнісеїнько покривжені селяни були-б від компетентного форум зажадали справедливости й одержали її“ (уваги до точки 6, ст. 126).

Коли в Польщі діяла ся кому кривда, то вже ні в яким разі не мужикам, а дідичам і державцям великих дібр. Мужичька захланність простягає свої руки на пасовиска, покликаючи ся на те, що мужики з давен давна вживали їх. Що одначе ніякі пасовиска не були й не можуть бути власністю мужиків, се для речника галицького Станового Виділу не підлягає ніякому сумнівови. „Уживане селянами тих пасовиск хоч би від найдавійшого часу — говорить він на стор. 123 під точкою 3 — не може бути ніяким доказом на те, що се му-

жицька земля, бож юридичний аксіом говорить: *Malae fidei possessor nunquam praescribit*. Коли мужики вживають тепер і вживали за польських часів пасовиска, то або такі, що вразно були їм наділені дідичами, або при недбальстві домінії самими мужиками загарбані, особливо в селах недавно заснованих, де поля було багато, а людности мало. Колиж з часом чи то домінія хотіла взяти під управу такі пусті поля, чи то хотіла надати їх чужим кольоністам для збільшення своєї робучої сили, то старі селяни задуфані в свою численність тай без того похопливі до бунту зараз міркували, що їм кривда, бо доси привикли вважати ті ґрунти за свої⁴. Отсе на думку нашого автора найправдивіша і природна підстава тих претензій усіх сільських громад до пасовиск, які невідмінно треба вважати власністю домінії.

Сьогодні нам, опертим о наукові досліди над кольонізацією нашого й інших країв, легко було би збити всі теорії Братковського. Ми знаємо напевно, що ніякої тисячолітної ані всесвітної традиції в кольонізаційнім ході не було, а були різні форми, відмінні в різних краях і часах. Ми знаємо, що ославлена дошка з цвяхами як символ вольних літ, се більше анекдота, ніж історичний факт, і коли де й були явища зближені до неї, то хіба в придніпрянських степах, а не у нас. Ми знаємо, що в нашім краю не мужики приходили до панів, а пани були зайдами в нашім краю, руйнували ті порядки, які застали перед тим (дворища і побудований на них свободний громадський устрій) і сотками літ добивали ся того, щоб із свободних дворищ поробити компактні села заповнені підданим людом. Знаємо подрібно, як вони обдирали той люд із його прав і прикріпляли його до землі, знаємо й історію інвентарів, які в тій формі, як прийшли під Австрію, були не старші від XVIII віку. Знаємо й про суд референдарський, перед який, о скільки полишили ся писані свідощтва з XVII—XVIII в. (не старші), українські селянські справи віколи не доходили, а галицькі хіба внемковз. Се знаємо про старостинських селян, але про тих, що були приватною власністю панів, не знаємо нічого докладного.

Опираючи ся на своїх теоріях Йосиф Братковский судить і рядить у селянських справах як за добрих давніх часів, і лише з тону, дуже скромного та ніби об'єктивного, пі-

знати, що він говорить пізнійше від р. 1772. Він відразу заявляє, що опертий на знайомости місцевих обставин рад би кривдливу для цілої польської нації опінію, мов би то Поляки були тиранами селян, перемінити на противну. Що таке надужите пана над підданими? Очевидно тільки те, що спротивляється старим інвентарям або — додає з тяжким серцем автор — новим цісарським патентам. Він тихенько жалує, що ті патенти зменшили роботизну на три дні і рад би (в відповіді до точки 6, стор. 127) уратувати стару польську п'ятидневу панщину хоч там, де по інвентарям з первісних 5 днів роботизни мужик мусів відробляти 3, а 2 сплачувати грішми. Отже Братковський обстоює за тим, що хоч цісарський патент зменшив час роботизни на 3 дні в тиждні, сей патент не може дотикати тих днів, що вже в старих інвентарях були призначені до сплати грішми.

Інтересне те, що говорить Братковський про плеканє конопель у Польщі (відповіді на точку 12 і 24). Польща вела зисковну торгівлю полотном, яке вивожено до Німеччини й до Голляндії. Зисковна була ся торгівля лише доти, доки опирала ся на панщизняній системі, то значить, доки можна було продукувати лен та коноплі чужими руками і чужим коштом. Панама управа не оплачувала ся, а про те вони силували своїх підданих управляти лені коноплі на домінікальних ґрунтах і то більшу скількість, ніж би мусіли для власної потреби, і наложили рівночасно в інвентарях данини повісами. Ті повісма роздавано потім способом виложенням у Братковського під ч. 24, стор. 135 сільським жінкам до пряденя, первісно за дармо, а пізнійше за умовленою заплаатою, і таким робом пан приходив у посіданє великої сили пряджі. В більших добрах, от прим. у Грималівськїм ключі, сей рід експлоатації селяньської робучої сили давав дворови річно 275 штук полотна. „Пани — говорять пренаївно Братковський (стор. 130) — не мали би з засіву конопель такого зиску, як мають засіваючи инше насінє; сама управа не богато їх коштує, але з продажі сього продукта виходив значний зиск для держави, бо за нього плили до краю значні гроші“. Австрійський уряд швидко наложив руку на сей ориґінальний домашній промсел галицької шляхти, та Становий Виділ уже в поданю з д. 28 червня 1784 р. звернув ся до цісаря з покірною просєббою — скасувати заборону тзв. літніх

помічних днів, яких значна часть, як сказано, йшла власне на управу льну і конопель. Д. 9 лютого 1785 Виділ поновив свою просьбу, предкладаючи записку Братковського „de cassandis sensibus officialibus“, де була докладно виложена процедура з льном і коноплями. Та відкликання цісарської заборони пани мабуть так і не дочекали ся, але промисл дворів з повісмами тяг ся ще, хоч на меншу скалю, аж до знесеня панщини.

Ми не знаємо, як дивили ся керманічі австрійської бюрократії у Відні на теорії та докази Йосифа Братковського та галицького Станового Виділу, але се можемо сказати на певно, що найбільшу часть їх аргументів полишено без уваги.¹⁾ Фактично впроваджено преграваційний закон, який принаймні за часів Йосифа II. виконував ся досить остро і безоглядно. Із сумаричного виказу ріжнородних фондів, що війшли в склад фонду громадських шпіхлрив (див. у нас табличку на стор. 62), довідуємо ся, що сума оплат за утиски підданих, наложених адміністратцією на галицьких дідичів, до кінця жовтня

¹⁾ Може не від річи тут буде подати свідцтво сучасного чоловіка, високого урядника при львівській губернії і доброго знавця польських відносин, автора брошури „Magna Charta von Galizien“, виданої у Львові 1790 р., який ось що пише про галицькі Стани та їх репрезентацію: „Основа привілею тих ніби Станів, се право видавати опінію або підносити заміти в справах законів укладаних для цілого краю, а особливо для шляхти. Спосіб, як вони послугували ся тим правом, зовсім не міг цісареві додати охоти до робленя їм уступок або допускани їх до близшої стичности з краєвим урядом та законодавством. При многих, може аж надто многих нагодах запитувано їх ради, засягано їх опінії в справах, про які можна було догадувати ся, що вони знають і добре зрозуміють їх (у нотці автор поясняє, що говорить власне про Становий Виділ, еліту галицької шляхти). Але кожного разу надійшла марно. Їх відповіді були уложені в таким дусі, що ніяк не можна було прийняти їх у краю не належнім до Польщі. Nos sumus Poloni — се була вічна тема, становище, з якого все виходило, до якого все мусіло звертати ся. Тому всі ті Станові опінії мусіли бути марною працею, і їх представления конець кінцем мандрували ad acta. Становий Виділ не вагав ся відкинути наміри законодавця як шкідливі тому, що вони опирали ся не на сарматсько-аристократичних підставах, але на гуманійших понятях XVIII. віку. Самі не обізнані з освітою і філософією людськості домагали ся ті Стани, чи то тав. Становий Виділ, щоб законодавець черпав свої закони із звичаїв, із яких Европа давно вже справедливо сьміяла ся або на які слушно обурювала ся“. Див. Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der oesterreichischen Monarchie. Erster Band. Göttingen 1795, стр. 95—96.

1791 р. виносила 148.246 р., до чого треба додати нарості від тої суми проценти в цифрі 31.538 р., разом без малого 180.000 р. Ті кари вимірені панам переважно не були сплачувані готівкою, але висували ся, коли виносили більші суми, по правосильности засуду на гіпотечку панських дібр, із яких нарастали й їх проценти. При кінці 1818 р., як бачимо з виказу поміщеного у нас під ч. XV (ст. 67), виносила сума тих кар разом із процентами 282.061 р. Детальний виказ по округам із р. 1791 показує, що найбільші кари склали власне східно-галицькі округи: жовківський (23.769), самбірський (24.736), стрийський (11.438), бережанський (10.585), станіславівський (11.746), заліщицький (14.752), тернопільський (11.776) і золочівський (9.558). Із західно-галицьких округів жаден не доходить до 7 тис., а бохенський дав лише 615 р.

IV. Громадські шпихлірі в Австрії до смерти Йосифа II.

Вісімнадцятий вік був віком періодичних голодівок, пошестий, дорожнет по селах, загалом віком тяжкого перелому в селянським життю західної і середньої Європи. Селянство скрізь жило ще безправне, занедбане і погорджене; сама агрікультурна техніка стояла на низькій ступні розвою, а тимчасом зріст великих міст та промислових центрів творив уже великі жерела консумції, яким місцева продукція далеко не вистарчала. Ся криза в західній Європі продовжила між иншим на якого пів століття існуванє історичної Польщі, яка з початком XVIII в. зробила ся справжнім шпихлірем Європи, достарчаючи їй своїх агрікультурних продуктів. Та що стан агрікультури і в Польщі був не лїпший, а подекуди й гірший, як у инших краях, то не подивуємо, що й тут селянське жите XVIII в., се один довгий ряд хитань між деяким достатком і голодованем, ряд шалених скоків цїн то в низ, то в гору, ряд голодівок, пошестий, елементарних катастроф, не вчисляючи вже внутрішні політичні заколоти, конфедерації, походи Шведів, Москалів та німецьких наємних військ, що для діткнених ними околиць бували рівнозначними елементарним катастрофам. Досить буде вибрати дотичні нотатки зі „Сводної літописи“ о. Петрушевича за роки 1700—1772, щоб переконати

ся про се. Опіраючи ся лише на привагідних записках роблених переважно на українськїм, ще спеціалнійше на східногалицькїм ґрунті, бачимо, що голоднечі зазначено під роками 1701, 1736, 1737, помори під рр. 1705, 1710—11, 1714, 1718—19, 1730, 1754 і 1770; помір на худобу 1711, 1745; саранча 1706, 1709—11, 1747—49; недороди і високі ціни хліба 1716, 1737, 1758; тяжкі, вчасні зими, люті морози, посухи та повелі 1721, 1725, 1726, 1729, 1735, 1739—40, 1744, 1767.

Не краще діло ся в Галичині також по її переході під Австрію. Зараз у 1773 р. потують помір у Дрогобичі, звичайне явище при напливі чужого війська до краю. В р. 1774 повільно знищила поріче Сяну та Вігра і позабирала багато хат з людми. В роках 1781—82 налетіла сарана і перезимувавши тут розмножила ся страшенно, а 1785—86 маємо перші в Галичині „тяжкі роки“. В записках Краснопуцанського монастиря читаємо під р. 1786: „Cały rok równie iak dawnieyszy t. i. 1785 był niepomyślny, przeto że sloty nieustanne tak przez wiosnę, iako też lato y iesień panujące ani zbożu rość, ani też ich iako też siana bez szkody zebrać nie dopuścili. Chybili też y w tym roku ogrodziny. Pasięka wcale bezużyteczna była y z ґрунту przez częste zimna y sloty niszczyła“. А в метриці з Дебеславець біля Коломиї занотовано: Roku 1786 pszenica była po zlot. 26, żyto po zlot. 17, jęczmień zlot. 18, hreczka zlot. 18, kukurudzy po zlot. 40, sumiszka po zlot. 20, pszono jagła po zlot 50 (А. С. Петрушевичъ, Сводная льтопись съ 1772 до конца 1800 года. Часть II. Львовъ 1889). Цісар Йосиф II довідавши ся, що народowi в Галичині грозить загибель, велів отворити урядові магазини і давати з нх збіже селянам і навіть домініям у позичку, уділюючи їм по горцеві від кожного кірця запасного збіжа, з обовязком, при першій можности звернути ті запозики з надсипом по горцю від кожного кірця визиченого збіжа.

Супроти таких обставин не диво, що в краях благословенних панщиною протягом XVIII в. виробила ся практика, що дідичі мусіли чи то в часі тяжкої зими, чи в часі весняних засївів, чи на переднівку, чи в часі інших елементарних нещасть спішити з матеріальною помічю своїм селянам, коли не хотіли допустити до їх голодної смерти або втеки та до запусчення ґрунтів. Ся практика мусіла вже в початку XVIII в.

в деяких поступовійших краях бути досить загальною, коли на неї покликаєть ся й правительство, прим. у Австрії. Панщизнявий патент для Моравії, виданий 27. січня 1738 р. говорить у §. 33: „Хочемо найласкавійше упінути всіх наших вірних обивателів і всі домінії, щоб поводили ся зі своїми підданими по християнськи, лагідно, сказатиб, по батьківськи, щоб вони також могли жити з жінками, дітьми і челядю, щоб удержували ся на добро загалу і щоб через се на всіх спливало боже благословенство та добрий побут краю“. А в моравськїм системальнім патенті з д. 26 липня 1748 р. в третій точці десятої главї сказано: „Зверхности не повинні оскорбляти підданих в супереч виданому панщизняному патентови з р. 1738, але мають удержувати їх у такім стані, щоб вони могли платити контрибуцію, мають по батьківськи помагати їм і йти за похвальним слїдом тих зверхностей, які своїм підданим дають задатком зерно за досипкою осьмої части, а з тої осьмини ще осьмину віддають до контрибуційного фонду, через що не лише покриваєть ся дальше задатковане, але також підданому подаєть ся в разі нещастя поміч і змога до повншення контрибуції“.¹⁾

Цісарю Йосифу II. ще в часі його співрегенції з Марією Тересою належить ся заслуга, що ся з разу чисто егоїстична, дідичами в їх власнім інтересі роблева уступка на користь селян набрала законної підстави і зробила ся обовязком дідичів. Коли се стало ся в інших австрійських провінціях, напевно не знаємо, але в Галичині вже від самого її прилученя до Австрії ся практика держала ся, а циркулярами із 21 лютого 1788 і 22 червня 1789 та патентом із 19 цвітня 1790 набрала обовязкової сили закона.²⁾

Не задовольючи ся збіжевими запомогами селянам у часах наглої потреби, деякі домінії в Чехії та Моравії вже коло половини XVIII в. почали для сеї потреби закладати по селах громадські зєсни збіжа. Зерна до них достарчали самі селяни

¹⁾ Edward Vodnařík, Geschichte und Statistik der mährischen Contributions-Vorschusskassen, dann: Die Errichtung, Organisation und Wirksamkeit der Hypotheken-Bank der Markgrafschaft Mähren. Brünn 1886, стор. 1.

²⁾ Ів. Заневич, Літературні стремління Русинів у Галичині від 1772 до 1872 р. (Житє і Слово 1895, т. IV, стор. 279) і окрема відбитка из Панщина в Галичині.

в часах доброго врожаю, догляд і завідуване були правдоподібно в руках домінії. Похваливши ті починання цитованим уже патентом із 1748 р. цісар Йосиф II. під кінець свого життя вернув до сеї справи і видав д. 8 червня 1788 р. патент для всіх трьох судетських країв, тобто Чехії, Моравії і Шлеска, яким наказав скрізь по селах тих країв позаводити громадські зєппи збіжа. У вступі цісар признає, що до такої постанови склонила його практика деяких дїбр у Чехії й Моравії, що через засновуване таких шпїхлїрів показала добродїйний вплив на маєтковий стан селянства. От тим то наказує цісар урядам краєвим, окружним та бухгалтерії дбати про удержанє, розширенє та дїловодство тих інституцій так само, як про державні податки. Зєппи збіжа повинні бути в кождім селї, хоч, як додано в пізнійшій поясненю, примусу для їх заснованя уживати не вільно. В шпїхлїрах має бути збіже лише чотирьох родів: жито, пшениця, ячмїнь і овес. На заснованє шпїхлїра повинен кождий підданий із тих родів збіжа, які управляє, по відшибненю того, що потребує для себе на жите та на засїви озимі й ярі, дати третю частину з кожного рода добрим і незіпсованим зерном до громадського зєппу. Се має повтврати ся до трьох років, так щоб у кождім селї і в кождім містї витворив ся запас збіжа, що міг би покрити цілорічний засїв. Як би протягом тих трьох лїт трафив ся недорід, град або повїнь, і тяжко або й неможливо було би пошкодованому селянинові доставити визначену пайку збіжа, то його можна від неї звільнити, але з тим, що має донести свою пайку тоді, як у нього зародить. Цісар надїєть ся, що й громадські зверхности, яким ся інституція стане в пригодї, бо звільнить їх від конечности запомагати підданих у потребах власними засобами, причинять ся зі свого боку до заснованя та упосажєня тих громадських зєппів, у чім заряди камеральних дїбр будуть їм давати добрий приклад. В своїм запалї для громадських шпїхлїрів патент дозволяє навіть уживати на їх засновуване грошій податкових, які складали ся по домініях, поки їх не стягав уряд окружний, а також так званих капіталів контрїбуційних (про них див. в розд. X), які уряд розпозичував селянам. Отсе змієт перших сїмох параграфів того патенту.

Дальші параграфи говорять про способи перехованя, удержуванє, адмінієтрованє тих запасів, яких мета (§. 9) — запо-

мога підупалих селян і захищеня їх від потреби і недостатку. Засоби мають держати ся в окремім шпіхлїрі, окремо від домінікального збіжа. Для них повинні бути призначені або старі замки, скасовані костели та опорожнені монастирі, або нові, вмисно на се виставлені будинки, до яких будови мусять піддані причиняти ся своєю працею пішою і тяглою. Лише в крайнім разї, де нема таких окремих будинків, патент дозволяє держати те громадське збіже в домінікальних шпіхлїрах, але в окремій їх часті і під окремим замком. За цілість тих запасів відповідає домінія так само, як за цілість збраних нею сум податкових. Податковий поборець має дбати про удержуваня збіжа і про те, щоб воно не лежало пусто, а щоб що року було визичуване селянам, а потім з надсипом вертало ся назад до шпіхлїра. Сей надсип має виносити два горці від кожного кірця випозиченого збіжа. Колиб засоби збіжа в шпіхлїрі зросли на стілько, що лишалось би його багато понад щорічну потребу селян, то за дозволом окружного уряду сю надвишку можна продати, а гроші чи то умістити в публичній льокації, чи розповзчати на процент під певну гіпотеку. Полишаємо на боці дальші детальні приписи патенту що до продаваня зерна, навіть що до його провітрюваня в складах, що до веденя рахунків і одвічальности підручних урядників, і додаємо ще лише зміст остатнього параграфу, по якому зверхній нагляд над розповсюдженням, удержуванем та добрим завідуванем шпіхлїрів поручено окружним урядам, які при обїжджуваню округів від часу до часу несподівано мали заглядати до шпіхлїрів, провірювати рахунки, перемірювати збіже і подавати звіти до бухгалтерії через губернію.

Як бачимо, цісар вступає тут як добрий господар, що дбає в своїм хозяйстві не лише про цілість, але й про кожду найменшу дрібницю. Се лежало в абсолютвистичній системі, що залюбки дбала за найменші дрібниці, забуваючи нераз найбільші, найважнійші справи. Всї ті дрібниці шпіхлїрової техніки були мабуть вироблені дотеперішньою чеською практикою і прийняли ся там і на далі, принаймні в доступних нам працях про сю тему не знаходимо слїду якихось сумнівів та критичних уваг з боку чи то підданих, чи шляхти та її репрезентації.

Зовсім не те було в Галичині. Думку про заведеня шпіхлїрів для запомогы бідних підданих порушено тут іще 1782 р.

Якись Юрій Крєвіц, мабуть урядник замандрований із Чехії або з Моравії, подав того року меморіал до цїсаря з приводу сьвіжо виданого розпорядження про прегравації, промовляючи за тим, аби преграваційні каря, стягнені з панів, не віддавати до рук покривдженим селянам, бо вони, мовляв, і так розтратять їх марно, але складати ті гроші на фонд призначений на будованє і піддержуванє громадських шпїхлїрів. Як звичайно, почала ся про сей меморіал урядова переписка між Львовом і Віднем: губернія висловила ся некорисно про проєкт Крєвіца, але видворна канцелярія декретом з д. 31 серпня 1782 призвала негативну опінію губернії не досить умотивованою і поручила їй се діло до глибокої розваги.

Подібний проєкт вплинув і 1783 р. від якогось Ладнаїрського, який домагав ся заложеня шпїхлїра при кожній домїнії для ратованя підданих в часї недороду та голодївки. Про сей проєкт дискутовано в цьвітї 1783 р. в Видїлі Становім (пор. у нас стор. 16) і видано, як сьвідчить сам Видїл Становий, опінію зовсїм прихильну; реферат Проціньського на підставі актів губерніяльних потверджує се з невеличкою оговіркою, що губернія в порозумїню зі Станами признала, що сама собою інституція громадських шпїхлїрів дуже спасенна, але виконанє її треба відложити аж до повного переведеня урбаріяльної реформи, бо аж тоді можна буде оснувати її на тривкій підставі (стор. 83). Замість річевого залагодженя сеї справи надійшов із надв. канцелярії в Відні 11 марта 1784 р. декрет, яким признано нагороди тим селянам, що визначають ся порядним веденєм хлїборобства та плеканєм худоби.

Та видно, цїсар Йосиф II. занадто живо зацікавив ся справою громадських шпїхлїрів у Галичинї і відчував їх потребу в тїм занедбанім краю, бо не задовольючи ся тим декретом уже під д. 1 червня 1784 р. видав своє „найвисше рішенє“, що пожаданє йому в Галичинї закладанє громадських шпїхлїрів, хоч він і не вимагає, щоб се роблено під примусом. Одначе він зобов'язує губернію зроби́ти початок у камеральних добрах і на разї бодай у одній маєтности заснувати такий шпїхлїр. І справді, заряди камеральних дїбр у Самборі й Дрогобичі прїступили до виконаня цїсарської волї; знайшли ся

якісь зайві фонди, знайшли ся мабуть (звісно, в містах) і будинки, які можна було опорожнити, і перші громадські шпіхлїрі в Галичині вїйшли в тих містах у жите в осени 1784 року.

Та цїсар не думав обмежити ся на камеральних добрах, відчуваючи живо, що в приватних добрах така запомога підданым ще далеко потрібнїйша. І ось д. 30 мая 1786 р., з нагоди предложеного надвортній канцелярії першого реєстру преграваційних кар і відшкодовань, видала та канцелярія пам'ятний декрет, яким велить стягати енергїчно преграваційні карі і повертати їх на засновуване громадських шпіхлїрів та на закупуване збіжєвих запасів, бо се — як кажесть ся в декретї мабуть зі слів самого цїсаря — „найпевнїйший спосіб до піддержаня підданого“. Ще раз того самого року, надвортним декретом із 20 надолїста 1786 р., при нагодї предложеня йому нового реєстру преграваційних кар, наказує цїсар галицьким властям остро стягати ті карі, на тих, хто не заплатить їх у назначенім реченцї, накладати подвійний (10%) карний процент, і повертати ті гроші на запомогу громадам для засновуваня шпіхлїрів.

В дусї тих цїсарських наказів мусїла галицька губерня робити деякі відповідні кроки. З кївцем 1786 р. вона предкладає надвортній канцелярії ідеальний плян такого шпіхлїра і надвр. канцелярія одобрює його декретом із 24 лютого 1787 р. Д. 13 цвїтня 1787 р. видає губерня своїм підвладним урядникам інструкцію та формулярї для рахунків громадських шпіхлїрів. Із сих заряджень можемо догадувати ся, що вже тоді закладанє громадських шпіхлїрів по камеральних добрах значно розповсюдило ся. Центральне правительство підпирало по змозї зусилля місцевих урядників. Надвортним декретом із 3 липня 1787 р. велено від усіх підданих у камеральних добрах що року брати досип із усєго зібраного ними збіжа по горцеві від кїрця на користь громадських шпіхлїрів, а також повертати на ту саму цїль той досип, який обовязані були давати піддані за випозичене їм весною скарбове зерно (се був, як згадано више, „голодний“ рік). А надв. декрет із 5 грудня 1787 р. призначив також проценти від грошевих позичок даваних урядом селянам у камеральних добрах (вони виносили аж 16%) на дохід шпіхлїрового фонду. Все те ро-

било ся з вразним наміром, заохотити також приватних дідичів у Галичині до наслідуваня цісарського прикладу в камеральних добрах. Та галицька шляхта, здаєть ся не дуже палила ся до сего прикладу, принаймні не маємо ніякого сліду про істнованє громадських шпіхлїрів у приватних добрах у Галичині перед 1789 роком. А цісар підходив до своєї ціли чим раз рішучійше. Надворним декретом із д. 5 лютого 1788 наказано по всіх камеральних добрах позаводити скрізь громадські шпіхлїрі і держати в них у запасі цілорічне запотребованє місцевих підданих. Для здвигненя будинків камера дає матеріял, піддані пішу й тяглу роботу. Приватних дідичів ще раз заохочуєть ся до наслідуваня і ще раз запевняєть ся їм, що цісар не хоче супроти них уживати примусу. Але се було остатнє упіменє.

Надворним декретом із д. 22 липня 1788 р. подає цісар згаданій уже свій патент із д. 9 червня 1788, виданий для Чехії, Моравії і Шлезка, до відомости галицької губернії з наказом — предложити мотивовану опінію на те, чи сей патент про обовязкове засновуванє громадських шпіхлїрів по всіх добрах дав ся б приложити і в Галичині в тій чи иншій формі і що евентуально стояло би на перешкодї виконаню того патенту. Губернія рескриптом із д. 7 серпня звернула ся до Виділу Станового і зажадала його опінії, а щоб ся опінія була по змозі основна, дала йому чотири тижні часу.

Виділ Становий одержав сей рескрипт при трудности тодішньої комунікації між двома сусідніми канцеляріями аж 11 серпня і зараз віддав сю справу до розсліду свойому членови графу П. Забельському, яквій справив ся з нею швидше, ніж жадала губернія, бо відповідь Виділу була готова і вислана до губернії вже 27 серпня тогож року.

В матеріялах Прощинського заховав ся брулїон відповіди Забельського і та його перерібка, що була доручена губернії в чистописї. Розберемо той документ у тій формі, як його маємо в чистописї (N. IV), полишаючи на боці варіянти із первісного брулїону Забельського, хоч вони інтересні для слідженя ходу і вислову думок. Виділ Становий розпочинає свою відповідь компліментами для цісарського наміру. Засновуванє громадських шпіхлїрів буде великим добром для краю, запомогою для підданих притиснених нуждою, захистом від лихви

і від жебранини в дворах. Виділ Становий уважає пожаданим як найшвидше приступити до виконання сеї думки, де тільки знайдуть ся відповідні будинки. А де будинків нема, там треба як найшвидше приступити до їх здвигнення, коштом і працею підданих, бо тут же ходить виключно о їх добро. Шпіхлірі повинні стояти одаль від інших будинків, бути дерев'яні або муровані і повинні за рік увійти в жите; домінії і окружні уряди повинні вести нагляд над будовою. Складати треба в них не чотири, а пять родів збіжа: пшеницю, жито, ячмінь, гречку і овес, але не всі разом, а тільки відповідно до того, де який рід засівають. Забельський у своїм бруліоні пригадує, що в горах родить ся лиш овес, значить, иншого збіжа там і складати не треба. А далі згідно з цїсарським патентом: мужик зєпнає що року третю часть збіжа потрібного для вєсиву, складає протягом трьох лїг; коли недорід, град або повінь зробить йому се неможливим, то може відложити довіз на пізнійше. Гроший у податкових касах анї на позичках у селян у Галичинї нема; як Бог дасть, що будуть, то щож, можна повертати їх на збільшуванє засобів у шпіхлірах. А що й домініям із тої інституції буде корєсть, бо будуть звільнені від обовязку запомагати своїх підданих у часах нужди, то домінії готові зі свого боку докладати всяких старань до збільшуваня тих зєспів. Виділ Становий покликаєть ся на се, що цїсар поручив властям, аби в сьому році недороду видано з цїсарських магазинів від кожного кірця зложеного там збіжа по два горці для громад; Виділ надїєть ся, що сей наказ буде розширений і на камеральні громади та на нових поселенців і буде основою шпіхлірових зєспів.

Як бачимо, з боку гал. Станового Видїлу взірцева готовість, взірцева пильність і дбайливість — сповнити як найшвидше цїсарську волю. Але в дальших точках відповіді проскакують уже иньші тони. І так у точках 10—11 все ще поважним стилем говорить ся, що громади будуть мусїли для діловодства в тих шпіхлірах наняти собі платного писаря чи урядника, який був би заприсяжений окружним урядом. Такий писар буде коштувати яких 50 р. річно — для підданих селян се дрібниця, тай то льше доти, доки сам шпіхліровий фонд не зросте на стїлькє, щоб міг оплатити з власних доходів удержанє свого адмінїстра-

тора. Відповідь просторо викладає функції того адміністратора. Він буде мати один ключ від громадського зерну, а другі будуть мати два виборні з громади, без яких він не сьміє входити до зерну. Він мусить під оком домінії 1) вести докладні викази зерпаного кожним господарем збіжа, 2) дописувати збіже досипане кожним довжником при звороті позички, 3) звітувати довжникам точне одержане визиченого зерна, 4) подавати що року дідичеві в присутности всеї громади виказ засобу збіжа в шпіхлїрі, виказ узятих позичок і зворотів, 5) нотувати окремо тих, що не віддали довгу і чому не віддали, 6) ті рахунки, потверджені паном і громадою, в витягах уділювати окружному урядови, 7) коли уряд викрие які браки чи то в рахунках, чи в зерпанім збіжу, річ писаря все те направити, 8) його річ також просити у домінії евентуально навіть ексекуції на довжника, що не хоче віддати випозиченого збіжа.

Читаючи се все посторонній чолокїк готов сказати: повна рація! Але знавець тодішніх галицьких відносин може сказати лиш одно: сеж очевидні кпини з цісарських намірів. Знайти кілька тисяч людей з такими кваліфікаціями, які визначила „Відповідь“, і заставити їх за 50 р. річно жити, удержувати себе (евентуально з сімєю) та сповняти таку каторжну роботу, що вимагала крім маси писаннин також не менше біганини до двора, до громади та до цїркулу, се чиста фізична неможливість.

Забивши сю здорову плішку в будову цісарського патенту гал. Виділ Становий спокійненько і з задоволенєм повтаряє живцем дальші приписи того патенту, скрізь висловляючи свою згоду, назираючи в остатній (14) точці на те, щоб окружні уряди як найшвидше старали ся ввести в жите сю „всєсвітну установу“ (universalem ordinationem, як сказано в тексті) і пильно контролювали її зріст і розвій. Та далі йдуть пункти, де Виділ Становий підносить погляди відмінні від тих, що висловлені в цісарьскім патенті. Поперед усього домінії ніяким сьвітом не згодять ся повосити всю одвічальність за зерпане в шпіхлїрах збіже; не можна також звальювати на них усї заходи коло вдержуваня та пильнованя тих шпіхлїрів. Вони не можуть зобовязати до сеї функції своїх приватних офіціалїстів, бо ті й без того вповні заняті працею при панських добрах. Сам

пан, що часто не живе в своїх добрах, не має змоги наглядати за шпіхлїрем, а коли би сей обовязок звалено на домінії, мусїлиб вони наймати для сього окремих інспекторів або писарів і то таких, що моглиб узяти на себе одвічальність за цілість зібраного там громадського добра. Се накинuloб на домінії „важкий і незносний тягар“, а кошти на таких урядників пожерлиб усї доходи з їх маєностей і відібралиб їм змогу платити державні податки. Оттим то Становий Видїл пропонує, щоб уряд поручив підданським громадам вибрати собі по двох присяжних господарів, які б кожного разу були присутні при отвираню й при замиканю гром. шпіхлїра, далї щоб винайшли собі писаря, якого б уряд заприсяг і який мав би раз до року предкладати рахунок зі шпіхлїра домінії, а окружним урядам аби було поручено при обїздах по селах візитувати шпіхлїри, ревізувати рахунки і збирати відомости про все шпіхлїрове дїловодство.

Рівночасно Становий Видїл застерігаєть ся протяв 14-того параграфу цїсарського шпіхлїрового патенту для Чехії і Моравії, в яким догляд над шпіхлїрами поручено цїсарським поборцям податковим. Таких поборців у Галичинї поки що нема, а хоч би й були заведені, то їх певно буде по одному на кілька домінії, так що такий поборець не міг би завідувати шпіхлїрем у кождім селї і певно скинув би се на домінію. Так само ремонструє Видїл Становий протя § 15 йосифїнського патенту з 8 червня 1788, по якому всї рахунки місцевих гром. шпіхлїрів мали би що року предкладати ся державній бухгалтерії у Львові. Державна бухгалтерія — говорить Видїл Становий (ст. 18) — і без того завалена найріжнїйшими працями, а місцеві шпіхлїрові рахунки вимагають місцевої і як найшвидшої контролі, особлаво коли писар окажеть ся ненадїйним і його треба прогнати, а в центральній бухгалтерії у Львові такі рахунки мусїлиб залежувати ся довший час.

Та найліпший конець сеї Станової відповіді. „Хоч які спасенні наслідки впливалиб із уставлення громадських шпіхлїрів для загального добра і для добра підданих і звільнили би домінії від утяжливого запомагання підданих, та про те коли його цїсарське Величество захоче завести у нас той закон, то

ми бачимо наперед неможливість його виконання. Знає загал, знає й губернія, скільки і піддані і навіть домінії в остатніх двох роках затагли довгів у цісарськїм скарбі, набравши збіжа із цісарських маґазинів. Сї довги мусимо звернути. Колиж нам тепер доведеть ся і здвигати громадські шпїхлїрі і звертати визичене збіже цісарському скарбови, тоді ані одного, ані другого обовязку не сповнимо“. Супроти сего Становий Видїл радить і тепер, як радив ще 1783 р., стримати ся з тою інституцією аж до лїпших часів, а коли ні, то принаймні дати краєви кільколїтню мораторію на зворот збіжа визиченого з цісарських маґазинів.

Та й сям разом його рада не знайшла в Відні послуху. Ми не знаємо, яку резолюцію одержав Становий Видїл на свої уваги; що вона не мусїла бути дуже ласкава і прихильна, бачимо з рескрипту губернії до Станового Видїлу з д. 30 грудня 1790 р., де покликаючи ся на надворний декрет із д. 7. грудня тогож року губернія з натиском говорить про „важність справи гром. шпїхлїрів і можливість її переведеня, тим більшу в даній хвилї, що дотеперїшні перешкоди, такі як високі ціни збіжа і брак грошевих фондів, швидко уступлять“. Що правда, зі зворотом збіжевих засобів, визичених підданам і домініям із цісарських маґазинів у тяжких роках 1785 і 1786, не пішло так швидко, як може думало зразу центральне правительство; ще в початку 1792 р. губерніяльний радник д'Еллевó в своїм просторім рефератї про громадські шпїхлїрі в Галичинї говорить про „громади, що ще мають вирівняти скарбові задатки“ (ст. 39). Та центральне правительство не вважаючи на се не покидало раз розпочатого діла. Йосифїнський патент із д. 8 червня 1788 р. був покладений в основу губерніяльної інструкції для веденя рахунковости, опублікованої в Піллерівськїм зводї гал. законів з р. 1789 стор. 196, а правительство спішило надавати шпїхлїровому фондови що раз нові корнети. Галицькїй шляхті доведло ся і сям разом закуснати свою сердитість і здаючи ся на всеспільність відомого галицького шлендріану ждати лїпших часів.

V. Шпіхлірі під Леопольдом II.

Цісар Йосиф II. умер д. 20. лютого 1790 р. в хвилі безмірно важкій і, здавало ся, фатальній для Австрії. Дволітня війна з Турцією вичерпала сили і засоби Австрії і хоч богата на часткові побіди, не обіцювала в результаті нічого крім нових клопотів. При кінці 1789 р. Прусія в тайнім договорі з Турцією зобовязала ся зараз на весну виступити війною против Австрії і здобути Галичину для польського королівства. В Бельгії вибухло повстанє против Австрії і австрійське військо виперто з Брабанції. В Угорщині всі магнатські партії клекотіли обуренєм против цісаря і грозили явним бунтом. І в Галичині заносило ся також на повстанє. Тай у інших коронних краях Австрії бурили ся аристократичні та клерикальні елементи, домагаючи ся скасування радикальних реформ, особливо тзв. урбаріяльної та релігійної. Йосиф II. зневірений у власні сили, підкопаний важкою хворобою, безсонницею, самотою та сумним почутєм, що його найблизше окружене проклинає його та жеде його смерти, відкликав перед смертю найдрастичнійші свої реформи, починені в Угорщині, але не задоволив сим нікого і вмер опущений усіма, щоб аж столітєм пізнійше дождати ся признаня і оцінка з боку безпристрасної історії.

Його брат і наступник Леопольд II. держав ся значно відмінних поглядів, був побожний і любив шляхту. По деяких зусиллях йому удало ся заспокоїти бурі, заключити мир з Турцією та союз із Прусією, так що події, на які заносило ся в Австрії, а особливо в Галичині при кінці 1789 і початку 1790 р., минули ся як неважний епізод, полишивши дуже невеличкі сліди, з яких аж новійша історіографія зуміла відтворити досить повну і живу картину. На жаль ся картина в представленнях польських істориків Вл. Лозіньського (*Galiciana*, Lwów 1872), Калінки (*Sejm czteroletni*, t. II, Lwów 1881, стор. 80—113), Старжинського (*Projekt galicyjskiej konstytucyi 1790—91, Charta Leopoldina*, Lwów 1893) та Бр. Лозіньського (*Z historyi Stanów galicyjskich*, Biblioteka Warszawska 1904 за лютий та йогож книжка *Galicyjski Sejm Stanowy 1817—1845* Lwów 1905) терплять від одностороннього забарвлення. Всі вони стоять на тіснім шляхотсько-католицьким становищі, кидають каменем на Йосифа II. і його реформи і представляють зма-

ганя шляхти як річ зовсім натуральну та патріотичну, а натомість її конспірацію та постуляти старають ся представити в невиннім світлі і висловлюють жаль, що ті постуляти не були сповнені. Вони забувають прим. про такі факти, що протий люд у Галичині витав Йосифові реформи дуже прихильно, ще в його переказах Йосиф II. живе ще й до нині як ідеал справедливого і народолюбного монарха, що наші селяни ще 1824 р. домагали ся, щоб їх поставлено на Йосифінську урбарію, розуміючи під тим перемену панщиняної роботи на чинші (пор. у нас документ XXIII, стор. 158 і 162) і що, значить, усі ті ненависні для шляхти патенти й постанови допускають іще й инше толкованя. Зрештою в своїх представлень польські історики старанно обминають ті жерела, що представляють гал. шляхту та її керманців у некориснім світлі, а вилочують і роздувають усе те, що хоч троха промовляє на її користь. Дальші публікації нових, або хоч і відомих доси, але недокладно використаных матеріялів внесуть важні поправки до тых представлень і допоможуть нам краще оцінити тодішніх людей, їх змаганя та діланя.

Ось скелет фактів. У січні 1790 повстав у Варшаві за ініціативою пруського посла Люккезіні тайний комітет, в якого склад входили маршалок сойму Малаховский, Гнат і Северин Потоцькі і як повновласник Галичини Гнат Морский. Сей комітет, про якого істноване не знав ані король, ані сойм, мав між иншим приготувати відірванє Галичини від Австрії і прилученє її до Польщі. Прусія іварантувала, що добеть ся затвердження сего акту при заключеню мира. Комітет ухвалив, що скоро тільки почнеть ся війна Прусії з Австрією, в Галичині мусить вибухнути повстанє. Для приготованя сего повстаня мала над границею, в Холмщині завязати ся шляхетська конфедерація; Люккезіні зараз же написав меморіал до Берліна викладаючи її пляни і жадаючи для неї фондів та підмоги: 2—3 тисячі людей навербованых прим. у Литві, та пруського комісаря з кількома офіцерами; 25 тисяч дукатів вистарчать на три місяці. Надто зброї 2400 штук для сконфедерованых і 1600 для Галичан, амуніції, возів, хірургів, аптека полевої і ще 25 тсяч дукатів на живність для відділу на перші тижні його побуту в Галичині. Рівмочасно вислано до Галичини Казимира Ржевуского, який

тут також мав свої добра; він швидко обіхав значну часть Галичини від Тарнова до Бродів, звербував багато дідичів запевняючи їм поміч. За його ініціативою завязав ся у Львові комітет із 13 осіб, серед яких найвизначнійші були перемиський біскуп Голашевський і львівські адвокати Незабітовський та Йосиф Дзержковський.

Саме в ту пору прийшла вість про смерть Йосифа II. і додала шляхтичам духа. Комітет постановив зараз вислати депутацію до Відня і виторгувати від нового цісаря що тільки буде можна, а рівночасно вести зносини з Варшавою. В Галичині пішли горячкові приготування до повстання. Комітет розширено до числа 30 (названі у Калінки *Sejm czteroletni II*, 90—91); вплив львівського архієпископа Кіцького та перемського Голашевського додавав їм поваги; також львівський руський єпископ Петро Білявський належав до того комітету. Закипіло по всім краю і 5000 галицької шляхти підписало акт конфедерації. Надіяли ся, що її розмова депутатів з Леопольдом піде „під натиском“ і буде успішна. До депутації ввійшли князь Станіслав Яблоневський, Микола Потоцький, Йосиф Оссолінський і Ян Батовський. Депутація мала, не як каже Калінка (ор. cit. 89) „попитати нового монарха і предложити йому жалоби провінції“, але мала вручити йому документ, про який, як каже сучасний автор-Німець, хіба для необізнаного з галицькими відносинами могло бути сумнівним, „ob dieses Product eine Bittschrift, oder eine Vorschrift wäre“ (*Statistische Aufklärungen I*, 14). Без ніякого вступу, без вислову чи то жалю по поводу смерти попереднього цісаря, чи радості з настання нового, списаний французською мовою як у дипломатичних зносинах з чужою державою, оттакий документ мали репрезентанти галицько-польської шляхти предложити новому цісареві. Було в нім пунктів не менше як 53, а кождий сам для себе був як на ті часи що найменше арроганцією¹⁾. Ось найважнійші з них: поперед усього ненарушеність власности чи то здобутої власною працею, чи одідиченої; скасоване „жорстокого патенту про еміграцію“ і дозвіл кождому (розумій — шляхтичеви) „покинути свою вітчину і перенести ся зі своєю сім'єю і своїм

¹⁾ У тій первісній формі, без вступу, доробленого вже в Відні Оссолінським, надруковано той документ невідомо де, мабуть у Львові ще в лютім або марті і з того перводруку повторено в *Statistische Aufklärungen I*, ст. 149—173.

мавтом, куди захоче; запука особистої безпечности „обивателя“ угорським законом, у яким сказано: nisi citati vel vocati ordineque judiciario condemnati fuerint, in eorum personis ad quorumvis instantiam vel clamores aut preces nusquam et per neminem detineri possunt; репрезентація шляхти в Станах, яких маршалок мав би бути найвищим достойником краю і головою тзв. „посередничої депутації“, що мала б ухвали Станів предкладати до затвердження цісаревн. Взагалі власть і компетенція Станів мала б бути розширена до розміру мало що не цісарської власти; жаден закон не міг би бути виданий без їх згоди, жаден губернатор, хоч би з цісарського уповажнення, не міг обняти власти в Галичині, доки Стани не надали б йому добровільно права індівенту. Заведений Австрією в Галичині податок контрїбуційний (тобто призначений на воєнні ціли) мав би бути заступлений старопольським donum charitativum, якого ухваленє або неухваленє залежало би від Станів. Цісарські монополії на сіль і тютюн мали б бути усунені, а панач мали б із соловарень, як за давньої Польщі, давати рік-річно за дармо певне означене число бочок соли. Військові постої не повинні б ніколи стояти в панських дворах. Під безпосередньою управою Станів мав би у Львові бути заснований національний банк і тимже Станам віддаві в руки нерозпродані ще камеральні добра, як також фонди релїгійний, шкільний і всякі інші фундації. Щоб члени Станів не могли підлягати ніякому судови окрім рівних собі; щоб в урядованю на зверх полишена була латинська, а у внутрішнім допущена була польська мова замісь німецької; щоб інвентарі, якими унормовано обовязки підданих супротив павів, не сьміли бути змінювані; щоб павів за утисканє підданих могли судити тільки шляхетські суди, а не жадні павші; щоб панам полишено судівництво над селянами; щоб військо було національне і в такій силі, скілько може оплатити сам край і щоб воно кватирувало лише в краю.

Та революційний комітет пішов іще далі. Він і прийнятий у його склад Становий Виділ уявив себе самовладним паном Галичини. Не скликаючи навіть повного збору Станів він десь при кінці лютого 1790 р. сфінтував ухвалу Станів, у якій між иншим сказано: „Вірні Стани Галичини, з причини своєї прихильности до своїх підданих і дбаючи про них, добровільно згодили ся свої облігації одержані за

доставу натуралій, які домінії зложили в р. 1789 і 1790 р. на военні потреби, віддати на користь підданих з тим, що належні за них суми мають бути ужиті на дотацію так пожиточних громадських шпіхлрів. Так само Стани на будуще зрікають ся того горця надсишу від кірця збіжа, який піддани мусіли д си давати при звороті одержаних від домінії збіжєвих запомог“.

Текст сеї ухвали, закомунікованої польською депутацією в першвх днях цвѣгня цїсарєви Леопольдови у Відні, відомий нам лише з цїсарьского патенту (недатованого і не підписаного цїсарєм!), поміщеного в Шіллеріянах 1790 р. на стор. 28—32. Сей патент, яким цїсар рівночасно зніс для Галичини йосифінську урбарію, і що до свого мотивованя і що до висловів являєть ся унікатом між усіми патентами австрійських володарів і весь дыше шляхетсько-польським духом. Він виглядає немов витяг із якогось польського меморіялу про кривди, які поноєють Галичина від Австрії. Думаю, що підсувати слова і звороти того патенту Леопольдови II, як се робить Бр. Лозівський (Galicyjski Sejm Stanowy 44) нема ніякої підстави. Він мусів не дуже уважно чтати його, коли підписував, а може й не без рації велїв надрукувати його без свого підпису: адже в другій части того патенту цїсар Леопольд по просту робить ся жертвою польської містіфікації. Подаємо сю другу часть у дословнім текстї: „Ob zwar gleich den Unterthanen durch die Zurückführung auf die vorige ungleich mindere Steuergebühr (мб. по скасованю кривдливої для шляхти йосифінської урбарії!) eine ohnedies beträchtliche Erleichterung zugeht, so haben sich dennoch die getreuen Stände Galiziens aus der gegen ihre Unterthanen hegenden Neigung und Sorgfalt von selbst herbeigelassen, denselben folgende beträchtliche Vorteile einzugestehen; und zwar:

1-tens werden die Grundherren, um ihren Unterthanen die Last der höhern Steuer auch für das erstere gegenwärtige halbe Jahr möglichst zu erleichtern, selben die Halbscheid von jener Erhöhung vergüten, so die Unterthanen nach Abschlag des schon vorhin bewilligten Nachlasses über den Betrag der vormals gewöhnlichen Steuer zu entrichten hatten, welche Vergütung die Grundobrigkeiten zur Berechtigung an die Unterthanen längstens bis letzten Oktober an die betreffenden Kreiskassen abzuführen nicht unterlassen werden.

2-tens die Naturallieferungsscheine für die von den Grundobrigkeiten in den Jahren 1789 und 1790 zu den Kriegsbedürfnissen geleisteten Naturallieferungen haben die Stände zum Besten der Unterthanen dergestalten zu widmen sich angebothen, dass der dafür ausfallende Betrag zur Dotirung der so nützlichen Gemeind-Speicher verwendet werde. Ausserdem machen sie

3-tens für die Zukunft auf jene sechszehnte Massel Verzicht, so die Unterthanen bis itzt bei Rückzahlung erhaltener Getreidenvorschüsse zuzuschütten gehalten waren. Und endlich nehmen die Grundobrigkeiten

4-tens die Last der Einhebung der Steuer von den Unterthanen dergestalten auf sich, dass sie nicht nur allein für die richtige Abfuhr derselben haften, sondern auch die Unterthanen von allen damit verbundenen Einhebungs- und Abfuhrkosten entledigen werden; wobei Wir ihnen jedoch gegen jene, die mutwillig im Rückstande beharren, zur Erleichterung der Einhebung die gehörigen Mittel nicht versagen können.

So sehr Wir uns aus diesen freiwilligen Aufopferungen, so Unsere getreuen galizischen Stände zum Besten ihrer Unterthanen zu machen sich bereit gefunden haben, in ihre Billigkeit versehen, dass sie die letzteren weder in Absicht auf Frohn, noch auf andere Zinsen oder Nebenabgaben über die bis Ende Oktober vorigen Jahres rechtmässig bestandenen Schuldigkeiten verhalten werden, so erklären Wir gleichwohl, dass wenn hie und da wider besseres Vermuthen überspannte Forderungen und Missbräuche einschleichen sollten, die von Fall zu Fall vorkommenden Klagen genau untersucht, und wenn nach Massgabe des Unterthanspatents vom 1-ten September 1781 die Sache in der Güte nicht abgethan werden könnte, die den Umständen und der Billigkeit angemessene Entscheidung von Unseren politischen Behörden, denen das Erkenntnis darüber zusteht, geschöpft werden soll.

Я не можу собі інакше пояснити сего патенту, як лише тьм, що Поляки наговорили цїсареві, зовсім несвїдущому галицьких справ, усяких нісенїтвиць, наговорили про шкідливість йосефїнської урбарії та свої благородні наміри, так що він безкритично помістив їх заяви в своїм патенті. Адже збранє податків, таке, як вони тут обіцюють Львпольдови, було вже в Галичині заведене Йосифом! А як серіозно брали вони свою даровизну на користь селян, се побачимо зараз далї.

При тім промовляючи іменем Станів панове депутати допускали ся явної брехні, бо засідання Станів від 1788 р. не було у Львові, а Виділ Становий, зложений усього з чотирьох членів, не мав права промовляти іменем усіх Станів. Найправдоподібніше являєть ся припущене, що се був по просту шляхетський „віц“: обдурити нетямучого цїсаря і склонити його гладкими словами до опублікованя сего патенту ad majorem gloriam галицько-польської шляхти. В Галичній сей патент, оголошений по польськи, міг мати значіне шляхетського маніфесту з доказами шляхетської прихильности до селян.

Польська депутація прибула до Відня десь при кінці марта і була в перших днях цвітня на послужаню у цїсаря Леопольда II. Цїсар, що ще був під вражінєм невизлазних клопотів, серед яких обняв трон, прийняв депутацію чемно, радісно прийняв до відомости ухвалу „Станів“ про прихильність галицької шляхти до селянства та про даровизну на користь шпїхлїрового фонду, обіцяв знести як стій Йосифінську урбарію, і справді додержав свого слова, видаючи д. 19 цвітня 1790 р. згаданий уже і цитований патент. Але пунктів на французській мові, здаєть ся, не захотїв прийняти задля їх зовсім уже не вірогідданської форми. Депутації прийшло ся взяти свій документ назад і переробити його в формі відповідній до вимогів двірської етикетки, і ся перерібка, докована Оссолінським і датована д. 23. цвітня 1790, була при кінці того місяця вручена цїсареві. В ній депутація запевнює цїсаря про глибоку прихильність і вдячність галицької людности за те, що виявив охоту зайняти ся її долею, підносить далі сумний економічний стан краю, пригноблене польської національности, відчужене „обивателїв“ від адміністрації краю, безправність Станів, невідповідність видаваних законів для потреб краю, а особливо Йосифової урбарії¹⁾. Цїсар у тій формі

¹⁾ S. Starzyński, Projekt galicyjskiej konstytucji 1790 I, стор. 3—4. Старжинський знає тільки про одну авдієнцію гал. депутації, яка, судячи по даті exposé д. 23. цвітня, моглаб відбути ся десь в остатніх днях того місяця. Вл. Лозінський (Galiciana, стор. 61) знає лише меморіал поданий цїсареві 19. серпня 1790, про який ще далі буде мова. Тимчасом Калінка (Sejm czteroletni II, 89) виразно каже, що депутація у-перве явила ся перед цїсарем „w pierwszych dniach kwietnia“, але не знає нічого про другу авдієнцію

приняв предложений йому документ і вислав його до оцінки галицькому губернаторови. Нема сумніву, що зі Львова і з Відня компетентні круги звернули увагу цїсаря на те, що меморіал шляхти йде занадто далеко і в такій формі прийняти його не можна. При тїм же в меморіалї, особливо в експозе Осолїньського, нарікало ся голословно на надужитя уряду, але без наведена доказів. От тим то уряд поручив членам депутації ще раз детально мотивувати свої жалї та домагання. Так повсталала третя редакція меморіалу, звісна в науці під назвою *Charta Leopoldina*, або *Magna Charta* для Галичини.

Поки депутати працювали над нею у Відні, в цїсарькїм бургі стало ся дещо нового. Цїсар дістав звістки з Галичини і був докладно поінформований про містіфікацію, якої жертвою впав у цвітїні. Спеціальним рескриптом до галицької губернії, який губернатор Бріґідо поспішив ся оголосити скрізь по краю циркуляром із д. 2 червня 1790 р., цїсар силкував ся затерти вражїне свого цвітневого патенту і показати галицьку шляхту в її властивїм сьвітлі. „Серед гнітючих турбот при вступї на престол Його Величества — читаємо в тїм циркулярї, про який анї словом не згадала дотеперїшня польська історїографія¹⁾, — з особливою увагою його на розвій Галичини, почувши, що галицькі Стани з довірєм вислали чотирьох членів Станових і через них складають до престола свої бажання та зажаленя, Й. В. вважав достаточним, не дивлячи ся на формальности їх вибору (знач. тепер цїсар уже знав, що їх вибір не був формальний!), вислухати тих депутатів прихильно. Й. В. не лиш упередив їх бажаня, зносячи тяжкий урбаріальний податок, але зажадав від них представленя загальних і спеціальних хиб управи Галичини. Депутати предложили меморіал, та поки Й. В. рішив ся на щось, почув mit dem äussersten Missfallen, dass mehrere galizische Edelleute

з кінця цвітїня. Тимчасом уже автор брошури „*Magna Charta von Galizien*“ знає, що стилізацію першої, поданої цїсареві на письмі ноти самї Поляки признали неактивною, що експозе до неї доробив хтось не ідентичний з автором 53 пунктів, а меморіал поданий депутатами д. 19. серпня був знов новою стилізацією проєкту конституції, відмінною від обох попередніх. *Pop. Statistische Aufklärungen I, st. 15.*

1) *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 Januarii ad ultimum Decembris 1790 emanantium, stor. 42—44.*

durch einige übelgesinnte irregeführt, Ihre zuvorkommende Güte so weit zu missbrauchen gewagt haben, dass sie sogar die ihren Deputierten widerfahrene gnädigste Aufnahme als Veranlassung und Berechtigungsgrund dargestellt haben, um ein Comitée eigenmächtig zu errichten, welches befugt sein soll den in Wien anwesenden Deputirten Vorschriften und Instruktionen in Beziehung auf die daselbst zu pflegende Unterhandlung zu ertheilen, sie an die Befolgung derselben zu binden und über die Bedingnisse ihrer Unterwürfigkeit gegen die höchste und oberste Gewalt gewissermassen zu traktieren, dass zu diesem Ende eigene Repräsentanten durch eine am 23 April d. J. ausgefertigte Akte gewählt, dem Haupt-Comitée andere Unter-Comitées in den Kreisen untergeordnet, bey dieser Gelegenheit Geldbeiträge erpresst, erschlichen und Unterschriften theils freywillig gesammelt, theils durch Drohungen abgedrungen, endlich dass selbst hie und da unter dem Vorwande einer bevorstehenden Regierungsänderung den Befehlen der landelesfürstlichen Stellen und Aemter Unfolgsamkeit entgegengesetzt worden ist“.

Значить, у Галичині доходило вже до розрухів; цісар був про се докладно поінформований, хоч може й не знав прим. про належність депутатів до революційного комітету. Патент кінчать ся запевненем, що цісар не хоче мстити ся на легкодушних і одурених шляхтичах, навіть на провідниках конспірації, але остро наказує зараз порозв'язувати всі комітети, не скликати ніяких зборів, не збирати підписів ані грошевих складок, бо інакше буде змушений до доткливих кар на винуватих, а ініціаторам руху грозить оскарженєм за головну зраду.

Польські депутати сидячи в Відні мабуть не знали про той циркуляр, бо 19 серпня преспокійно явили ся на авдієнцію. Авдієнція сим разом була досить непрямна. „Монарх — пише один із членів польського комітету до Варшави — відібравши меморіал сказав: „Надію ся, що ваші жаданя будуть справедливі, згідні з бажаннями всеї провінції, і не пливуть із чужих інсінуацій“. На се депутати не відповіли нічого. Король ще пару разів повторив, що не хоче вірити, аби вони давали кермувати себе чужим підшептам та інсінуаціям. Депутати і на се не відповіли нічого, та коли виходили з кабінету, король закликав пана Батовського і лишивши ся з ним

сам на сам сказав до нього: „Те, що я говорив про чужі ін-сітуації, відносить ся особливо до Вас. Знаю, що удержуєте післанців, ведете кореспонденцію, яка не має нічого спільного з порученнями даними Вам вашою провінцією“. На се д. Батовекий відповів протестуючи, що не веде ніяких заграничних кореспонденцій і не має иншого правита крім добра краю. Король закінчив словами: „Будоб мені дуже гірко, як би я був змушений відішсти Вас від инших депутатів“. Місяць пізнійше князь Кауниц остерігав депутатів, „що один із них висловлює часто принціпи, що підбурюють до бунту, а другий піддержує кореспонденцію з ворогами монарха“ (Kalinka, Sejm czteroletni II. стор. 95—95 нота).

Меморіал сеї депутації був написаний також по французьки, але був ще 1790 р. опублікований по польськи пз. *Uwagi nad stanem Galicyi, przyczyny dla których do tego stopnia nikczemności prowincya ta przyszła, a nakoniec sposoby, iakiemi by los tego kraju poprawić można*. Roku 1790, без місця друку, видано правдоподібно у Варшаві. Тогож року один непідписаний урядник львівський переклав його на німецьку мову і разом зі своїми критичними увагами та полемічним вступом видав ніби то в Яссах пз. *Magna Charta von Galizien, oder Untersuchung der Beschwerden des Galizischen Adels Polnischer Nation über die österreichische Regierung* ¹⁾.

¹⁾ Ся брошура, як уже сказано, була 1795 р. передрукована в тетін-тенськім виданю „*Statistische Aufklärungen*“ т. I. ст. 1—228. Длл ввешена її вартости польські історики признають її автором Краттера, що написав пльоткарський і мадовартвий памфлет пз. *Briefe über den itzig n Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Staatistik (sic!) und Menschenkenntniß*. Leipzig 1785, два невеличкі томьки. Але досить раз переглянути сю мазанину і порівняти її з основним знаєм та глибиною критичної думки автора „*Magna Charta von Galizien*“, щоб відкинути думку про ідентичність обох авторів. Зрештою авторство „*Magna Charta von Galizien*“ давно вже не секрет; ще 1864 р. написав др. К. Вурцбах у своїм біографічнім лексиконі (Dr. K. Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Zwölfter Teil*, Wien 1864, стор. 472), що автором сеї „одинокї, але змістом багатї праці“ був Ернет Траугот Кортум, бувший тайний секретар остатнього польського короля Станіслава Понятовського, а від р. 1785 радник губернїяльний у Львові, чоловік незвичайно здібний і характерний, від р. 1800 адміністратор галицьких дїбр камеральних та селовчрень, а в 1809 році в часі побуту російської армії у Львові шеф крайової президії. Він умер 2 лютого 1811 р. Що й у Львові він лишив по собі добру память, на се маємо доказ у тім, що одна частина Львова, де колись був його дїм, ще й доси називається Кортумівкою.

Комусь, видно дуже залежало на тім, щоб ся брошура вийшла як найшвидше; її передмова датована 26 вереснем 1790 р. і вона незабаром потім вийшла в світ.

Не будемо тут вдавати ся в розбір сего нового едлярату галицьких шляхтичів, лишаючи се до иншого разу, бо маємо деякі рукописні причинки до всеї тої історії, не визискані доси польськими вченими. Скажемо лише коротко, що львівська депутація у Відні не осягнула своєї ціли; клопоти, що висіли над головою цїсаря Леопольда, по троху минули ся; з Прусією заключено мир і польська конституція в Галичині стала справою менше наглою. Цїсар одначе щиро бажав завести кращий лад у Галичині. Він поручив надворній канцелярії устно вислухати делегатів. Канцелярія переслухала їх, але письмом із 21 вересня 1790 їм заборонено називати себе делегатами, бо пошукування галицьких властей не вияснили, хто їй по що делегував їх. Для справи Галичини в грудні 1790 р. делеговано окрему комісію під проводом архикнязя Франца, пізнійшого цїсаря. Ся комісія відбувши два засідання в січні 1791 р., предложила цїсареві свій протокол¹⁾, який кінчився внесками наскрїзь відмовними що до постулятів Галичини і саме їх повстанє вважав впливом „шахрайського духа, (Schwindelgeist), що опанував часть галицької шляхти“. Так скінчився сей епізод, який свого часу наробив не мало шуму, та лишив по собі дуже невеличкі наслідки.

І на шпїхлїровій справі відбїла ся та змінена атмосфера. Надворним декретом із д. 7. жовтня 1790 р.²⁾ поручив цїсар Леопольд губернії і Становому Видїлову доложити всякої уваги до підпираня шпїхлїрів. „Близький уже час — говорить губернія передаючи Становому Видїлову се поручене, — коли дотеперїшні перешкоди (окрім дїбр камеральних — додано іронїчно), такі як високі ціни збіжа і брак готівки, що сприяли їх сущене, будуть усунені“. Рескрипт пригадує Становому Видїлову, що вже тепер є в краю значні фонди на закладанє та розширюванє шпїхлїрів, і з натиском підносить, що дальший їх розвій мусять їти тоюж дорогою, якою йшов

¹⁾ Його зміст див. St. Starzyński, Projekt galic. konstytucji 1790/1 стор. 29.

²⁾ Процінський у своїм рефераті кладе дату сього декрету на 7 грудня 1790 р., див. стор. 86, але се очевидна помилка.

доси, з углядненям здобутків дотеперішної галицької практики. Пізнійше надв. декретом із дня 7. грудня 1790 р. велено губернії поробити викази зібраних уже фондів, заснованих доси упосажених і непосажених шпіхлїрів, застановити ся разом зі Становим Видїлом над способами засновуваня шпіхлїрів і над дальшими фондами для них. (Пор. у нас док. VIII, ст. 32). На основі того декрету поручила губернія радникови д'Еллево виготовити відповідний реферат і рівночасно делегувала мішану комісію, з членів губернії і зі Станового Видїлу, для перегляду і обсудженя того реферату. Хоча реферат д'Еллево був готовий ще за життя цїсаря Леопольда, але комісія для його обсудженя зібрала ся аж по смерти цїсаря (вмер д. 28 лютого 1792), і тому й огляд його належить уже до часів наступника й сина Леопольдового.

VI. Перші роки Франца І.

Під Леопольдовим сином і наступником Францом І. переходить Австрія ряд великих кріз, які моглиб були до основи змінити її устрій, як би зусиллям цїсаря та його дорадників не було пощастило вдержати в Австрії ніби то *status quo*, а властиво переломати всі живі пориви народніх сил і довести державу майже до повного омертвіня. Се тяжко помістило ся на цілій будущинї Австрії та її народів і наслідки тих кріз та тої реакції почувасмо в значній часті ще й доси.

Справа громадських шпіхлїрів була, можна сказати, найліпшим показником вартости і успішности тої системи, якої держав ся цїсар Франц І. у внутрішній політиці і тому ми займемо ся від тепер виключно нею.

Зразу здавало ся, що цїсар у шпіхлїровій справі думає продовжати політику Йосифа II. і Леопольда II. Другого дня по смерти цїсаря, д. 29. лютого ¹⁾ зібрала ся у львівській губернії комісія зложена з трьох членів губернії, радників д'Еллево, Леопольда Гайдлера та Карла Греллїчки, і з чотирьох членів Станового Видїлу: Йосифа Мишка, Петра Забельського, Льва Братковського та Луки Домбського, щоб вислухати реферату радника д'Еллево про стан громадських шпіхлїрів і роздивити його проєкти що до дальшого веденя сего діла.

¹⁾ Первісно вона була назначена на 18. лютого, пор. у нас стор. 23.

Реферат радника д'Еллево надрукований у нашій збірці під ч. VIII (стор. 32 - 54). не лише просторий і цінний задля історичних деталів, по часті цитованих уже нами; він найцінніший власне тим, що дозволяє нам вглянути в саме нутро тодішньої бюрократичної машини і обсервувати, як чоловік не позбавлений таланту, життєвої практики і совісности мусить викручувати ся під тягаром залячі, наложеної на нього з гори, а неможливої до сповнення задля браку відповідного матеріялу. „Ясна річ — говорить бідолашний радник представивши (стор. 32) весь обем своєї задачі, — що підписаному референтови неможливо що до сего важного діла уложити докладний проєкт, доки не будуть висліджені всі дані, на яких той про-єкт мусить оперіти ся. А тим часом із шпіхлїрового фонду лише деякі причинки обраховані вповні, інші неповно, а ще інші й зовсім не обчислені таї не легко можна їх обчислити“. Та про те, числячи на поблажливість комісії, він предкладає їй результати своїх пошукувань.

Із фондів призначених на дохід гром. шпіхлїрів бухгалтерія на разі обчислила лише преграваційні суми. Домінікальні відшкодованя за причинені підданам шкоди вносять 135.724 р., наростає на них проценти 25.135 р., разом 160.860 р. Се лише до кінця жовтня 1790 р., значить, до кінця року сума буде дещо більша. Для запевнення точности в силачуваню й адміністрованю сего фонду треба уділити окружним урядам копії сего обрахунку і поручити їм, щоб що пів року робили звіти про дальші суми і дбали особливо за проценти від тих квот, що не записані в табулі дотичних дідичів, і з кінцем жовтня кожного року присылали викази з тих рахунків до губернії з зазначенем усіх ново прибулих відшкодовань і з увагою, від котрих домінії відшкодованя стягнуто в повні, від котрих не стягнуто зовсім або лише в часті і чому, а також із яких причин довжні суми не заінтабульовано на добрах дотичних нанів.

Із надсипів по горцеві від кірця збіжа, визначеного підданам із скарбових магазинів у часі дорожнети, зібрано пше-ниці 296 кірців $11\frac{1}{2}$ горців, жита 4401 к. $3\frac{3}{4}$ г., ячменю 4639 к. $3\frac{1}{4}$ г. і вівса 4960 к. $22\frac{3}{4}$ г. Що до запасів, які мали камеральні домінії держати в поготові для заснованя шпіхлїрів (на основі йосифінського наказу з марта 1788 р.),

доси нема ніяких рахунків. Так само нема ще виказу тих доходів із подвійних кар, що найвищою постановою Йосифа II. з 16. січня 179) були призначені для громадських шпіхлїрів; сей фонд одначе по обчисленням д'Еллево буде дуже невеличкий (стор. 35). Нарешті переходить д'Еллево до інтересної частини фонду, а власне до згаданої в попереднім розділі даровизни Станового Виділу. Дохід із неї за р. 1789 обчислила бухгалтерія на 107.619 р. Рахунки за 1790 рік ще не предложені і не швидко будуть готові, і я прошу кожного, хто бажає ближше заглянути в психологію тодішнього бюрократа, прочитати уважно цілий уступ під f. (стор. 35—37), щоб мати поняття про ту формальну манію розріжнюваня, категоризованя та специфікованя у теорії, наперед, з тим, щоб нікому не зробити кривди, хоч саме діловодство через се заплутуєть ся до граньць неможливости.

На друге головне питање: скілько упосажених і неповсажених шпіхлїрів існує в Галичині, радник д'Еллево не зміє дати категоричної відповіді. „Всі окружні уряди — пише він — з вивком Ряшова, Замостя, Золочева та Станіслава, предложили викази шпіхлїрів, але ті викази містять мало дат і не надають ся для вжитку“, і тому референт без ніякої дальшої дискусії складає їх до актів і предкладає від себе формуляр виказу, який треба розіслати окружним урядам, щоб відповідно до їх рубрик зібрати і найдалі до 6 тижнів надіслати достовірні табеляричні викази стану громадських шпіхлїрів, які були в приватних маєтностях до кінця жовтня 1791 р.

Далі йде інтересний екскурс про річи, про які доси розібрані документи не давали нам ніякого натяку. Показуєть ся, що Становий Виділ у початку 1790 р. (з приводу смерті Йосифа II.), показавши свою великодушність супроти „своїх підданих“, даруючи їм свої облігації на провіянті достарчені для війська, рівночасно висловив жаданє, аби й від селянських облігацій на ті самі достави проценти йшли на шпіхлїровий фонд. Центральний уряд, що правда, не опублікував сего внеску в своїм патенті, так як опублікував панську даровизну, але переслав той внесок до губернії з тим, щоб вона запитала опінії окружних урядів. Як бачимо, перша свого роду урядова анкета в Галичині! Д'Еллево коротко здає справу з її результатів. „Окружні уряди з Мисленіць, Бохні, Санча, Ся-

нока, Ряшова, Замостя, Самбора, Стрия, Золочева, Бережан, Тернополя, Станіславова та Заліщик згоджують ся з внеском Станового Виділу о стілько, що облігацій не слід продавати, але на думку одних округів треба їх повернути в цілости на закладане громадських шпихлів, а на думку інших слід би капітал заховати в урядових касах, а тільки проценти обертати на дохід шпихлів. На думку стрийського окр. уряду ті облігації ліверункові повинні бути повернені на покриття тих збіжжєвих позичок, які дав уряд селянам у часі дорожнєтв, а решту можна би взяти титулом рустикального податку. Замоїський окр. уряд радить із тих облігацій утворити публичний „громадський капітал“, а уряди львівський і жовківський радять дозволити громадам продавати їх облігації з тим, аби за виручену суму заспокоїти довги зятягнені задля ліверунку чи то в своїх домінїях, чи в інших громадах. Нарешті уряди тарнівський та перемиський не видали ніякої опінії, тарнівський тому, бо, як заявив, сам нічого не може сказати, а перемиський надіслав аж занадто ріжних концептів, про які не варто й балакати“.

Так виглядала та перша урядова анкета в Галичині в справі шпихлірового фонду. Сам д'Еллево годив ся б на внесок Станового Виділу, „бо справді слушна річ, щоб і громади вложили відповідний даток на діло, що має метою їх добро“; але з другого боку бачучи задовжене громад, радять ужити половину фонду з селянських ліверункових облігацій на покриття довгів у державнім скарбі, а хіба другу половину повернути на шпихліровий фонд.

Стілько про фактичний стан шпихлірової справи з реферату радника д'Еллево. Як бачимо, сего не багато, та все таки й се дає нам інтересний образ тих часів. Сеж була перша урядова проба противділання важній болячці народнього життя — періодичному голодованю та недостаткови. Експеримент зі шпихлірами робив ся емпірично, на підставі досвідів пороблєних у Чехії та Моравії, робив ся з разу як чисто гуманітарна річ для запомоги бідним, незаможним селянам. Йосєф II. бажав вітхнути в той експеримент нового духа; переймаючи на державу обовязок закладання і удержування гром. шпихлів він робив із них один із способів піднесеня селянського стану. Спеціально в Галичині шляхта відчула се як один із урядових замахів на її привілеї і хоч несміло, але з глухим інстинк-

том ненависти виступила против нього; побачимо далі, яких тонів дібрала ся ненависть пізнійше, коли руки у галицької шляхти стали довші. Центральний уряд почувши опір шляхти (кепсько маскований фарисейською даровизною з початку 1790 р.) звертаєть ся до свого головного агента, до галицької бюрократії, засягаючи її опінії. Можемо уявити собі, що скрізь по урядових канцеляріях пішли розмови про урядові запити, люди почали глибоше задумувати ся над справами, що доси переходили через їх руки як сухі паперові „кавалки“, і се було добре. Певна річ, на щось однодушного, ясного та широкого галицька бюрократія сям разом не здобула ся, бо не була (і опісля ніколи не стала) свобідна від тої тіснозорости та малодушности, яку виплекала в ній вікова традиція. Але нема сумніву, що колиб метода розпочата Леопольдом II, метода таких анкет і дискусій про загальні справи, була б прийнята та розповсюджена, то з галицької бюрократії булоб виростло щось далеко не те, як бачимо сьогодні.

Не будемо розбирати дальшої части реферату радника д'Еллево, себто його пляну будови шпіхл'рів. І тут він виявляє ту саму бюрократичну точність і совісність, дар комбінації та методичного думаня, та всі ті його пляни в переважній частині, як побачимо далі, лишили ся чистою Zukunftsmusik. Важнійше для нас оречене комісії. Властиво, здаєть ся, не було в ній ніякої дискусії, лише члени Станового Виділу подиктували до протоколу чотири свої „пригадки“, всі обчислені на те, щоб при будові шпіхл'рів та їх упосажуваню як найбільше тягарів скинути на підданих, а як найменше лишити на діди-чак. Отже при будові шпіхл'рів піддані мають бути обовязані не лише до безплатної пішої і тяглої роботи, але повинні так само безплатно звозити матеріал і з поза границь маєтности свого пана. Щоб прискорити наповнене шпіхл'ра збіжем, повинні піддані що року давати не один горнець від кірця свого врожаю, але два. Облігації селянські за достави з р. 1790 всі, капітал і проценти, мають припасти на шпіхл'ровий фонд, отже з уряду повинно бути заборонено громадам продавати ті облігації. Домінія не потребує мішати ся в те, як піддані поділять між собою те збіже, що мають що року зєспати до шпіхл'ра; домінія лише в міру врожаю подає їм загальну суму того збіжа і допильновує, аби воно було звезене.

Із справ порушених у рефераті д'Еллево і в комісії 29 лютого найцікавіша справа облігацій домінікальних і селянських за доставлені для армії продукти в рр. 1789–90. Свої облігації, як відомо, панн (властиво Виділ Становий) дарували разом із процентами на шпіхлоровий фонд; що до селянських облігацій вони висловили бажане, щоб і ті були віддані на сю ціль, та комісія на внесок референта ухвалила часть суми, яку репрезентували селянські облігації за 1789 р., поділити громадам на сплату зятягнених ними довгів, а тільки облігації з 1790 р. з процентами повернути на шпіхлорі. Та ось показало ся, що дідичі, забувши про свою даровизну з початку 1790 р., почали притьмом продавати свої облігації або платити ними податки в урядових касах. Сей факт благородної „забудькованости“ доніс ся зараз до Відня, і надворним декретом із 13. цвітня 1792 р., який губернія зараз уділила всім домініям і всім окружним урядам друкованим обіжником (ч. 13845), зажадано від домінії звороту їх облігацій, бож наслідком заяви Станів вони стали власністю шпіхлорового фонду і тому повинні бути зложені в окружних касах. Рівночасно спинено видаване за них процентів, а від тих панів, що вже попродали свої облігації, зажадано звороту їх вартости готівкою або збіжем. Се було дуже дошкульне здемасковане панської фанфаронади та їх фарисейської заяви про „прихильність до своїх підданих“.

Реферат радника д'Еллево і ухвалу комісії вислано в марті тогож року до Відня. Тут він полежав майже цілий рік, поки його надв. декретом із 19. січня 1793 року не відіслано назад до губернії для дальших нарад. Завало рішене лише в пункті підданських облігацій за військові доставки, — їх рішено в переважній частині обернути на шпіхлоровий фонд, — чи зовсім в душі внесень д'Еллево, чи ні, сего докладно не знаємо. Се цісарське рішене обов'язувало аж до 1821 р., в яким було знесене разом із розв'язанем цілого шпіхлорового фонду.

Тільки з початком 1793 р. почали надходити ті рахунки та звіти про шпіхлорі, на яких брак нарікав у своїм рефераті радник д'Еллево; та минув іще рік, поки центральна бухгалтерія у Львові довела їх до такої форми, що з них можна було поукладати статистичні таблиці. Маємо ті таблиці в на-

шим матеріалі (ч. IX, стор. 55—58 і ч. X, стр. 59—63) і пробуємо вибрати з них з них те, що може дати нам краще поняття про тодішній стан громадських шпихлів у Галичині.

Найменше інтересний для нас „Головний виказ“, поміщений на стор. 56—57, у яким виказано скількості збіжа, яке відповідно до сконстатованого урядово врожаю мало бути, по 2 горці від кірця кожного рода збіжа, зєпане в р. 1793 до громадських шпихлів. Виказані в таблиці дуже детально цифри для кожного округа не мають ніякої фактичної вартости, бож се не був дійсний стан шпихлів, а тільки бюрократична програма, оперта невідомо на яких калькуляціях. Інтересні для нас хіба уваги поміщені в тім виказі. Вони найкраще показують зайвість і безпредметовість усіх бюрократичних плянів та спекуляцій. У цісарськім патенті з 1788 р. і в пізнійших урядових розпорядженнях про громадські шпихліри говорило ся як про річ зрозумілу само-собою, що раз шпихліри будуть готові, то їх наповнене збіжем буде dokonane в двох, найдалі в трьох роках. Докладніше обчислене врожаїв по ріжних округах від разу опрокинуло сю комбінацію: показало ся, що наповнене гром. шпихлів підданським збіжем в міру місцевих урожаїв без перетяження селян можливе буде пересічно аж у 6—8 літах; лише внемково врожайні місцевости дійдуть до сего за 4 роки, натомієь маса місцевости спроможеть ся на се за яких 10, 12 або й більше літ. І так у жовківськім, ряшівськім, тарнівськім, бохенськім та бережанськім окр. зазначено багато громад, що зі своїх засобів можуть дійти до наповненя гром. шпихлів хіба за 10, 11 або 12 літ; мисленицький округ увесь може се осягнути пересічно за 10 літ з внемком хіба деяких богатших громад, що зложать ті засоби швидше; сандецкий округ заповнить свої шпихліри аж за 12 літ, сяніцький за 10, але скрізь у гірських повітах (мисленицькім, сандецькім, ясельськім, сяніцькім, самбірськім, стрийськім, станіславівськім) зазначено ряди сел, що можуть наповнити свої шпихліри до приписаної міри ледви за 18, 20, 24, 30 або й більше літ.

Далеко важнійші для нас як історичні документи оба викази, поміщені у нас під ч. XI, уложені бухгалтерією в червні 1794 і уділені губернією д. 22 липня 1794 р. Становому Виділови. Маємо в них цифрово представлений фактичний

стан — що правда, не всього шпихлірового маєтку, але тільки його грошевих фондів, так як вони представляли ся в половині 1794 р., коли вже можна було замкнути рахунки йосефінських та леопольдівських часів. З цифер поданих у виказі А на стор. 60—61 бачимо ось які факти:

1) Достави підданих для військових потреб у р. 1789, обчислені на гроші, виносили 310.861 р., а в р. 1790 1,027.868 р. До сего наросло процентів 41.122 р., так що разом ся рубрика виносила 1,379.852 р. Селянські громади, що одержали сей капітал у облігаціях, продали їх частину в вартости 30.861 р., так що за цісарським скарбом лишив ся на користь селян довг у сумі 1,348.991. Натомісь за селянами стояв на користь скарбу довг запомог, даннх їм у часах дорожнети, а власне натураліями в вартости 697.798 р. і грішми в квоті 88.160 р., разом 685.958 р. Відповідно до ухвали мішаної комісії з 29 лютого 1792, затвердженої надв. декретом із 19 січня 1793 р., всю суму тих селянських достав за 1789 р. повернено на вирівнане громадських довгів за урядову запомогу і на се взято 266.635 р., так що з усеї суми селянських ліверункових облігацій прийшло до шпихлірового фонду 700.271 р. Три округи, а власне ряшівський, самбірський і стрийський не мали з тої суми мати ніякої користи, навпаки, всі їх ліверункові облігації не покривали ще їх довгів зятягнених у скарбі, і вони фігурують у виказі ще з довгом у квоті 303.974 р.

2. Достави доміній для військових потреб у р. 1789 разом із процентами нарослими від них виносили 118.470 р., а достави з р. 1790 разом з процентами по кінець жовтня 1792 р. винесли 393.717 р. Надто домінії мають за безправно продані облігації звернути готівкою 36.792 р., так що вся сума їх даровизни, якою вони в початку 1790 р. заявили свою прихильність до підданих, виносила 547.979 р.

3. До сего додати що вартість достав на ту саму воєнну потребу, зложених у 1790 р. духовенством, яка разом із процентами до кінця вересня 1792 р. вчинила квоту 23.107 р. Значить, уся сума доходів, які з тих достав 1789 і 1790 років припали на користь шпихлірового фонду, виносила в половині 1794 р. 1,271.360 р. 27 кр.

4. До сього треба додати ще детально вичислені в виказі Б. (стор. 62) преграваційні відшкодованя, на які були за-

суджені дідичі за утискане своїх підданих до кінця жовтня 1791 р. Сума тих відшкодовань виносила 148.246 р. 40 кр., а сума narослих від них процентів 31.538 р. 50 кр., разом 179.785 р. 31 кр. Дивна річ одначе, чому в тім виказі фігурує тільки відшкодоване за прегравації (Prägravations-Ersatzposten), а зовсім нема виказаних кар преграваційних, накладаних на дідичів, що по думці цісарських розпоряджень цитованих нами више також мусіли вливати до шпіклірового фонду.

Як бачимо, шпікліровий фонд у Галичині завдяки енергії цісаря Йосифа II. та запопадливости галицького уряду вносив у половині 1794 р. 1,451.145 р. 59 кр., не вчисляючи в се вартости дійсно заснованих уже шпіклірів і зложених у них збіжєвих засобів. Сума без сумніву поважна. І як би сей фонд був полишений хоч би лише натуральному ростови та не відчужений від свого первісного призначеня — бути допомогою для галицького селянства, — то те селянство не було би нині зразком бідности, темноти та занедбаня серед усіх народів Австрії, а стояло би на рівні з селянством Чехії та Моравії. Змарноване сего фонду і поверненє його на инші цілі, зовсім суперечні з його первісним призначенєм, мусимо признати одним із фатальних прогріхів неfortunного правління цісаря Франца I.

VII. Запинка на чверть столітя.

Цісар Франц I. ще перед своєю коронацією, перед вибором на угорського короля одержав важку спадщину — виновідженє війни з боку революційної Франції, датоване д. 20 цвітня 1792 р. „Не нація против нації йде війною, — говорило ся в французській декларації, — але справедлива оборона свободного народа против несправедливих напастий короля“¹⁾. Війна, відома між иншим із записок Гете під назвою „Кампанії против Франції“, закінчила ся нужденно і була нещасливим початком цілого ряду нещасливих війн, що мали виссати найживіші соки Австрії, довести її до безпримірного в історії банкрутства 1811 р. і опізнити на пів столітя її внутрішній розвій.

¹⁾ Dr. Franz Krones, Geschichte der Neuzeit Oesterreichs vom achtzehnten Jahrhundert bis auf die Gegenwart. Berlin 1879, стр. 489—490.

Одним із перших симптомів тої похилої дороги, на яку ступила тепер Австрія, був надворний декрет із д. 6 липня 1793 з заявою, що „задля теперішньої війни і вичерпаних фінансів не можна сплачувати ліверункові облігації, отже засновуване шпіхлїрів відкладаєть ся на пізнійші часи“. Стан фондів — додає Процінський нотуючи сю звістку, — виносив тоді з долученем процентів до 1 падолиста 1792 р. 1,505.555 р. 40 кр. Хоча засновуване шпіхлїрів, себ то те, що уряд мусів би на се платити зі своїх кас, було спинене, але збиране дальших фондів на ту ціль мало вести ся далі. Надв. декретом із 23 серпня 1794 р. ведено всі квоти, які впливали від доміній (*nota bene*, на шпіхлїровий фонд), опроцентовувати, скоро лише дійдуть до 50 р., а проценти від фондів зложених уже в урядових касах дописувати до капіталу. Від преграваційних капіталів табулярно забезпечених велено побирати 5⁰/₁₀₀, а від капіталів не забезпечених, тобто не вписаних на гіпотечнім виказі маєтности дідича, 10⁰/₁₀₀, ще й з назвою „карні проценти“; сю назву тай саме подвійне опроцентоване преграваційних кар скасовано аж 17 марта 1814 р.

По тім іде в наших матеріялах велика порожнеча, якій відповідав у Галичині і занепад тих шпіхлїрів, що вже були позасновувані. Тільки реферат Процінського дає нам деякі натяки на те, що робило ся з сею справою підчас бурливих воєнних часів. З надворного декрету з 9 серпня 1806 р. довідуємо ся, що значно перед тим роком правительство позасновувало було збіжєві зєяпи по Галичині спеціально для потреб війська, але ті зєяпи чомусь показали ся невідповідними для свого призначеня і правительство запитує львівську губернію, чи не добре би було злучити ті військові маґазини з підданськими громадськими шпіхлїрами (значить, вони фактично були ще в ту пору!), щоб мати і провіянт для війська і запомогу для селян; кожного разу моглоб у такім разі правительство в хвїдї запрошенованя брати з тих шпіхлїрів збіжє для війська, платячи готівкою по біжучій торговій цїні (ст. 85).

Про військові маґазини в часї наполеонських війн стрічаємо ще одну інтересну згадку в опінії президента Станового Видїлу, вставленій живцем у так званий „*Remissorialschreiben*“ Станового Видїлу з д. 26 вересня 1818 р. Говорячи про намір уряду — завести в Галичині громадські шпіхлїрі під при-

мусом, президент твердить, що „се накинulo би на край ще гірше лихоліття, ніж коли будь міг би причинити йому зустрiт найфатальнiйших причин“. Президент вважає загалом великим щастем, що вiйськові магазини в Галичинi загорилися („aufgehört haben“, отже не конче були скасованi урядом!) і не бажав собі, „щоб се лихо вертало до нас iще в збiльшенiм обемi через засноване так многих тисяч кравчих магазинiв, i вдержувало ся на завше“ (див. док. XVI, стор. 71). Що було таке лихе в устрою тих воєнних магазинiв і чому президент Станового Видiлу бачив у них таке лихолiття Галичини, сего не можемо вiдгадати.

Галицька губерня не смiла лишити без вiдповiдi декрет надворної канцелярiї, тим бiльше, що сама губерня, здасть ся, викликала сю дiскусiю. В рефератi Процiнського згадуєть ся губерняльний звіт iз 21 грудня 1804 р. і другий звіт iз 9. мая 1806 р., в яких губерня промовляла за закладанем громадських шпiхлiрiв. Але її думки не знайшли прихильности в Вiднi і ось д. 9 серпня 1806 р. прийшов новий надв. декрет, у яким говорять ся, що тепер, коли заключено мир¹⁾, вертає спокiй, губерня повинна взяти назад свої внески що до закладаня шпiхлiрiв. Тепер скарб державний буде в силi по трохи сплачувати шпiхлiровi капiтали, отже нехай губерня вислiдить увесь маєток шпiхлiрiв, зарядить вiдновлене тих шпiхлiрiв, що ще лишили ся, і мiж иншим застановить ся над тим, чи селяни в браку банкнотiв не могли би доставляти свої паї до шпiхлiрiв — соломою²⁾. Нарештi гуморист iз надв. канцелярiї поручає губернiї помiркувати, чи не можнаб винайти такі „вiридостойнi“ домiнiї, яким би з шпiхлiрового фонду можна було дати грошi, за якiб вони накупили збiжа і держали його все на поготовi, або чи не знайшлись би такі охочi і мiж галицькими мужиками? Як бачимо, дурнi виростали тодi без посiву навіть на сухiм ґрунтi надворної канцелярiї.

1) Натяк на ганебний прешбурський мир iз 27 грудня 1805 р., в яким Австрiю обкровоно на 1000 квадратних миль простору і 3 мiльони людности. Krones, op. cit. 508.

2) Очевидно писав якийсь гуморист не без сатиричної жилки, коли обiк цiсарських, тодi майже безвартiсних банкнотiв поклав навіть не зерно, але тiльки селянську солому.

Здаєть ся, що десь у половині вересня 1808 р. відбула ся в Відні та конференція губернаторів усіх країв під проводом самого цїсаря, про яку довідуємо ся з цїсарського надв. декрету з д. 26 вересня 1808 р. На тій конференції, скликаній спеціально для якоїсь вищої справи, обговорювано справу примусового заведення збіжєвих магазинів при кожній домінії для забезпечення військових потреб. Цїсар рішучо спротивив ся всім таким проєктам і стояв за тим, щоб з одної лише Галичини зажадати ще вясненя, чи не було би порадно і можливо склонити громади, щоб вони складали 16-ту часть усього зібраного ними що року жита і вівса в снопах, з яких укладено би стоги, що моглиб творити основу для збіжєвих магазинів, а се тому, бо тодішні фінансові відносини держави все ще не допускали можливости сплати паперів шпїхлїрового фонду. Отсе запитанє вислано було до Львова надворним декретом із 26 вересня 1808, а його автором був певно той сам дивовижний любитель соломи, який ще в серпні 1806 р. пропонував творити в Галичині громадські шпїхлїрі з самої соломи. Не диво, що сего було занадто багато навіть для галицької бюрократії: вислухавши опінії найбільшої части окружних урядів відписала д. 8 січня 1809 р. до Відня, що галицькі власти уважають такий спосіб збираня і зберіганя збіжя зовсім недопустимим (unzulässig). Рад не рад мусїв і цїсар відступити від нього і надв. декретом із 29 марта 1809 заявлено, що наслідком вяснень губернії цїсар зволив відступити від проєкту заведеня примусовим способом громадських шпїхлїрів у формі снопів та стогів. Справді голу солону молочено тоді, в той тратічний для Австрії час, у її надворній канцелярії.

Прийшла нова війна, нові кризи для Австрії, записані на картах всесвітної історії; перед очима здивованої Європи перекотила ся кольосальна епопея війн 1809, 1812—13 року. Про шпїхлїрову справу в тих роках ані слуху ні духу. Аж у р. 1814 губернія львівська скликала спеціальну комісію, що мала сконстатувати, як бути з шпїхлїровими фондами, що все ще значили ся в рахункових книгах бухгалтерії, супроти фінансового патенту з д. 26 лютого 1811 р., яким, як відомо, було оголошене банкрутство Австрії.¹⁾ На жаль ми не знаємо,

¹⁾ Про сей патент та взагалі про всю фінансову і грошеву кризу Австрії в 1811 р. і попередїх див. книгу Адольфа Бера (Adolf Beer, Die

що ухвалила ся комісія, та з пізнійших обрахунків шпіхлірового фонду мусимо догадувати ся, що й вартість його облигацій обчислювано по тому банкрутському ключу, який патентом із 26 лютого 1811 р. усталено для всієї державної валюти.

І знов починаєть ся жоване соломи. Немов би все зроблене доси було забуте і змазане з карт історії, підносить надворний декрет із 16 лютого 1815 р. думку, що заводжене громадських шпіхлірів було би дуже корисне для доміній. Його Величество наказують властям звернути на сю справу як найпильнійшу увагу, а поки обставини дозволять на якийсь більше рішучий крок, при відповідній нагоді звертати увагу дідичів, що оснований та підпирючи в своїх селах громадські шпіхлірі вони з часом довели би до того, що не мусіли би ратувати своїх підданих у часах недороду, тай само правительство почислило би їм се за заслугу. Розумієть ся, що таке балакане було би на місці десь у початку XVIII в. (Йосиф II. говорив далеко сьмільйше і рішучійше), а не в році битви під Ватерльо, а галицькі дідичі були аж надто загартовані на такі наївні спокуси.

А надворна канцелярія не переставала жовати солому. Надв. декретом із 26 падолиста 1717 р. прислано від Його Величества до львівської губернії велику новину, що в Чехії і в Моравії вже існують зсипи збіжа для потреб контрибуції. Декрет запитує (не тямлячи очевидно, що в Галичині ще від 1788 р. обов'язує йосифінський шпіхліровий патент!), чи не було би добре завести такі шпіхлірі і в Галичині та в інших провінціях і додає забавне поучене, що при добрім догляді з підданських надсипів по горцю від кірця врожаю і з напливаючої готівки можнаб утворити грошовий контрибуційний фонд, із якого громади з часом могли би надіяти ся навіть облекшеня своїх податкових тягарів.

Та ось цісарським патентом із д. 13 цвітня 1817 покликано знов до життя галицькі Станн¹⁾, і вже зараз у маю слідуєчого року виходить від нового Виділу Станового пер-

Finanzen Oesterreichs im XIX Jahrh. Prag 1877, розд. 2 „Das Staatsbankerott“, стор. 44--85). Коротке резюме сего розділу дав я в своїй брошурі „Панщина її скасоване в 1848 р.“ виданій коштом „Просьвіти“ у Львові 1898 р.

¹⁾ Див. про їх діяльність Br. Łoziński, Galicyjski Sejm Stanowy 1817—1845. Lwów, 1903.

ший акт у справі шпіхлїрів. Видїл Становий удає наївного і запитує д. 2 мая 1818 р. губернію, що властиво чувати про закладанє та упосажуванє підданських громадських шпіхлїрів, чи є в сьому дїлі якийсь фонд, а коли є, то чи не можна би дістати його до рук? Губернія відповіла рескриптом із д. 4 червня 1818 (див. у нас ч. XII, ст. 64—65), у якім пише дословно, що „йосифїнський патент у сій справі був Становому Видїлову свого часу доручений рескриптом губернії з д. 7 серпня 1788 р. і що колиб у Станах не могли знайти того примірника, то нехай заглянуть до XV-го тому збірки „Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. erflossenen Gesetze“ і там на стор. 26 знайдуть сей цікавий для них патент. А інструкція для веденя рахунків була надрукована в Піллеровій збірці гал. законів із р. 1779, стор. 196. Що до рахунків фонду, то поручено вже бухгалтерії зробити їх сумаричний виказ і він за чотири тижні буде доставлений Становому Видїлову. Щож до евентуальної видачі тих капіталів депонованих у державній касі, то тут треба що до способу поступуваня заглянути до закона, а власне до патенту з 21 марта б. р. та до окружного письма з 12 мая б. р.“

В Становім Видїлі запанувала якась дивна нетерпливість. Не дожидуючи обіцяного рахунку він ще раз запитує губернію про ті шпіхлїрі і ще раз д. 14 червня одержує запевненє, що рахунки будуть йому прислані протягом чотирох недїль. І справді рескриптом із д. 14 липня 1818 р. губернія предложила Видїлову Становому короткий, сумаричний рахунок шпіхлїрових фондів (у нас ч. XV, ст. 67). В своїм рескрипті, долученім до рахунка, губернія в досить темних висловах упереджає Видїл Становий, що се властиво не весь шпіхлїровий фонд, але тільки „pozostała reszta od dawniej utworzonego rzeczywistego dochodu, któren aż do wzmiankowanej reszty na umorzenie w czasie ciężkich lat przez Skarb poczynionych poddanym awansów tak w pieniądzach iako i w ziarnie obróconym został“. Виходило би, що головна часть шпіхлїрового фонду пішла на запомаганє підданих у часї наполеонівських війн, та се очевидна неправда. Мабуть барон Крії, автор сего рескрипту, не придивив ся добре тому виказови, який йому предложила бухгалтерія, і прийняв його за виказ усього шпіхлїрового фонду, коли натомість се був виказ лиш

одної його частини, преграваційних кар накладаних на панів аж до кінця цвітня 1818 р.¹⁾

Порівнюючи сей виказ із тим, що був уложений д. 25 червня 1794 р. (у нас стор. 62), бачимо не дуже великий як на 25-літній протяг часу зріст капіталу з 179.785 р. 31 кр. на 282.061 р. 56 кр. Се значить, що в йосифінських часах перебічна сума преграваційних кар у році виносила 19.976 р., а в часах по смерті Леопольда II. лише 4091 р. Щоб дідичі за той час так сильно уцівілізували ся, годі припустити; ближшою до правди буде думка, що виконуванє дотичного закона в тім часі було лагіднійше, а властиво, що в часі вічного воєнного розгардіяшу, трівог та безладдя нікому було дбати про кривдженє підданих. Тай загальна політика цїсаря Франца і його урядників супроти Поляків, як побачимо далі, значно змінила ся.

VIII. Реорганізація і ліквідація шпїхлїрового фонду.

Предкладаючи рескриптом із д. 15. липня 1818 р. Виділови Становому рахунки шпїхлїрового фонду губернія сповнила порученє центрального уряду, який іще надворним декретом із 22. мая велїв уділити Станам ті рахунки і вїзвати їх, щоб роздививши ся в них видали свою опінію про справу громадських шпїхлїрів. Як би правительство було тямилу опінію Виділу Станового з д. 27 серпня 1788, дану цїсарю Йосифови II., то було-б певно знало, чого має від них надїяти ся тепер. Але правительство знало тепер щось инше. Поучений кровавим досвідом наполеонівських війн цїсар Франц I. почав шукати опори в нутрі своєї держави, силкуючи ся привязати до своєї особи, мов велику сімью, все що в ній було консервативне і католицько-правовірне, вороже всякій революції і всякому вільнодумству. Розумієть ся, що се завязало також вузол його свшпатії до галицької шляхти, яка в часі його відвідни у Галичині 1817 р. добувала веїх сил і вишпортувала решти старих дукатів, щоб заїмпонувати цїсареви своїм блиском, богацтвом, щедрістю та огладою. Цїсар був очарований своїми немов сьвіжо відкритими підданими, відновив їх стару, йоси-

¹⁾ Можливо врештою, що рескрипт бар. Кріга (у нас ч. XIV) належить до якихось інших двох обрахунків, бо згадує виразно про „2 выказы“, які не дійшли до нас.

фінську Станову репрезентацію і хоч не розширив ні в чому їх права та привілеї, то все таки адміністративними способами, номінаціями людей прихильних Полякам на найвишні уряди в краю (таким був губернатор Гауер) старався осолодити їм життя під австрійським правлінням. Цісарський двір у Відні чим раз більше робить ся центром притягання для галицької шляхти; прикладом для інших присьвічують граф Оссолінський, перший переконаний Австріяк польської нації, основатель львівського Оссолінеум, та княгиня Констанція з Чарториських Ржевуска, що по кількох роках нечувано пишного та марнотратного життя в наддунайській столиці довела 1821 р. до першого в Галичині економічного краху — ліцитаційної продажі чи радше безцеремонного роздрапаня дібр Грималівського ключа.

Галицький Становий Виділ дохопивши ся шпихлррової справи почував добре, що се вже не йосифінські часи і що тепер можна свої задушевні погляди висловити далеко свободнійше, як тоді. І ось д. 26 вересня 1818 із його канцелярії виходить незрівняний по своїй дволучности меморіал, якому сам Виділ дає кумедний титул „Remissorialschreiben“, себ то „писане відпекаєнє“ (див. у нас ч. XVI, ст. 68 – 80) і якому варто придивити ся ближше.

„Розум і досвід — читаємо в тім документі — навчили нас, що уставлене зсипуване збіжа в громадських зсипах, із яких піддані в роках недороду можуть одержувати запомоги, має свої великі користи. Щоб одначе сей намір не лишив ся безуспішним, як се бувало доси в Галичині, треба сповнити дві важні умови, а власне: 1. щоб кошти сеї інституції були як мога найменші, і 2. щоб заведена при ній маніпуляція була як найпростійша, без зайвої писанини. В Галичині се потрібнійше, ніж де інде, бо селяни, що самі лише мають із сего користь і самі мусять поносити всі її кошти, не в силі платити великі пенсії, а домінії, які мусять вести надзір над тими інституціями, не люблять скомплікованих рахунків і почувують відразу від усякої докладної маніпуляції, писанини та накопиченя актів.

„В Галичині маємо (без Буковини) 3598 доміній і 59 сіл. Та зваживши, що деякі домінії складають ся з кількох сіл, на які одного шпихлра за мало, і що з огляду на вигоду та над-

зір лише найблизше себе положені села можуть мати один спільний шпіхлър, Становий Виділ думає, що число громадських шпіхлърів у Галичині досягне цифри 4500 або ще й пережене її. А коли до кожного шпіхлъра приставити писаря чи рахмістра з пенсією 300 р., то самі ті кошти виносити муть річно 1,350.000 р. Дочисливши до того на канцелярійні реквізити 20, на направу шпіхлъра 30 р., набіжить знов річний видаток у квоті 250.000 р. Помешканє писаря, отопленє канцелярії, плата присяжним і війтови, що мусять бути все готові до контролі і нагляду над шпіхлърами, кореспонденція з окружними урядами і бухгалтерією, якій що року мають предкладати ся рахунки, все те ще значно побільшить видатки, яких навіть не можна докладно подати наперед. А тимчасом уже й те, що зараховано доси, в четверо більше від рустікального податку — величезна сума, якої галицькій хлоп не понесе вїяким сьвітом. Додайте до тих позитивних видатків ще й негативний: адже через сипанє зерна до спільних шпіхлърів дохід кожного підданого робить ся меншим!“

Чи потрібно критикувати сю софістику? Автор її очевидно не знає різниці між непродуктивним видатком, яким для селяньського господарства поки що являєть ся всякий податок, і видатком продуктивним, із якого для його хозяйства йде безпосередна або посередна користь. Страхаючи нетямучих великими цифрами він промовчує, що ті цифри розложені на мільйони людности і на тисячі осель зовсім не такі страшні і при тім ніхто не думав видавати їх разом із одної каси. Шляхетська фантазія жахаєть ся тих великих цифер продуктивного вкладу в селяньське господарство, а не жахаєть ся тих у десятеро більших страт, яким сї вклади могли б запобігти.

З того самого круга ідей чи властиво тупої безідейности пливуть і дальші аргументи против громадських шпіхлърів. Автор висилює свою фантазію, щоб обчислити, кілько мільонів кірців збіжа будуть змушені селяни зєспати до шпіхлърів на ріжні свої сподівані потреби (ті цифри й обрахунки як фантастичні комбінації пропускаємо, пор. стор. 69—70) на те тільки, щоб знов налякати фантазію нетямучого читача великими цифрами: бійте ся Бога! 2,664.592 кірців на засїви,

1,776.394 кірців на ратоване не так незаможних, як радше лїнвнх і недбалнх, а 2,796.633 кірців на час загального голоду! Бїйте ся Бога, 7,237.619 кірців—буде марно лежати в шпїхлїрах! А ще 108.564 кірці пропадуть через уснхане та стнране зерна, — нї! Зерно зснпане до шпїхлїрїв не можна вважати нї за що ннше, як за безплідний, змарнований капїтал!

Та й сього ще мало! Адже поки марнувати в громадських шпїхлїрах мїлїони кірців збїжа, треба вперед побудувати ті шпїхлїрї, з яких кождий пересїчно мусить мїстити 1600 кірців. Почнслнвшн будову кождого шпїхлїра на 4000 р., впаде за 4500 шпїхлїрїв 18 мїлїонїв. „А сеж не пустий собї капїтал, — сентнментально додає автор реферату, — і зїбрати його від галнцьких пїдданих буде неможливо“.

Тут він перериває ланцюх своїх розумовань і цитує дословно думку президента Станового Видїлу, який очевидно написав її на маргїнесї брулїону, а пан секретар не важив ся подати тих цївннх уваг за свої, а подав їх у текстї ввразно *як уваги пана президента*. „Пан президент завважує, що вже з сього поверхового обчисленя коштїв такого запровїянтована краю аж в очн бє неможлнвїсть і нерозмїрнїсть мїж засобами і метою, яку хочемо осягнути ннми“. Що до самого укладу і методи сего рахунка пан президент не має нїякого закиду, видно він дуже заїмпонував йому! За те він робить нншу премудру увагу, в якїй властиво лежить сук і розгадка всїх отнх нападїв на громадські шпїхлїрї. „Мїсцевї вїдносинн Галнчннн, — говорнт пан президент, — і обовязковї закони забезпечують мужика навіть у тїсннх роках від голоду. Як він колись добеть ся власности і маєтку, то буде сам своїм маґазннвером, або громада добровїльно, поучена і пїдперта своїм „панством“, позаводить ассекурацїї на випадок часткового або й загального недороду“. А заводити примусово отсї шпїхлїрї, се значило би на думку пана президента наводити на край „нешастє гїрше татарської орди“ (стор. 71). І далї йде в додатку оповїдане пана президента про недавнї вїйськовї маґазнннн, з якого про ті самї маґазнннн не довїдуємо ся нїчого конкретного, але довїдуємо ся, що пан президент боїть ся їх і брндять ся ннми, як Жнд солоннною.

І тут пережовуванє старої, заплїснїлої шляхетської тра-

диції. Хлоп на ш і лише в наших руках йому добре. Він повинен бути наш, поки не нарозумить ся, а нарозумить ся лише тоді, коли ми навчимо і напутимо його. А ніякі закони, ніякі патенти ані організації не допоможуть йому.

Автор сеї „реміссоріяльної“ хрїї по перерві зробленій паном президентом торочить далі свої уваги. Властиво він не має що й сказати, але президентова згадка про военні маґазини викликає у нього згадку про йосифінські шпіхлїрі, і він не може пропустити нагоди, щоб не плюнути на них. „Вже за часів цїсаря Йосифа II. пробувано в Галичинї заводити громадські шпіхлїрі. Та що взято на увагу трудности звязанї з сим підприємством, а також стан провінції, в якій нема зайвих капіталів (ніби вони десь бувають зайві!), то й нема що дивувати ся, що нічого з того не вийшло. Часткові проби роблено майже скрізь, але зусилля лишили ся без успіха, власне з браку принципів або з хибного їх прикладаня. Бо 1) скоро цїни збіжа в краю підскочили, то підданий зведений торговою спекуляцією продавав увесь який мав засіб плодів, які-б могли йому вистарчити на власну потребу і на засїв, і покладав усю надїю на те, що чого потребуватиме, йому дадуть із публичного шпіхлїра. 2) Плоди без ріжниць, чи рік був урожайний чи неврожайний, на весну розділювано підданам. Звідси йшло те, що в часі недороду ніхто не міг віддати збіже визначене з публичного шпіхлїра. Таким робом те, що заощаджено може протягом кількох лїт, пропадало відразу і заповнюване шпіхлїра треба було починати на ново. Се тверджене справджують заляжні довги, якими з сеї причини обтяжені майже всі громади“.

Брехливість того оповіданя сама бє в очи, бо воно суперечить само собі, копичачи один закид на другий. Йосифінські шпіхлїрі з огляду на неможливість їх заведеня зовсім не прийняли ся в Галичинї — і зараз показуєть ся, що вони були майже в кождім селї; вони були кепсько адміністровані — і зараз показуєть ся, що були не эле адміністровані, коли вистарчало збіжа для всіх у тісні роки; вони марнували збіже і муєли на ново починати зсипуване, — і тутже кажесть ся, що громади мають збіже на довгах і лише через періодичні недороди не можуть сплатити, значить, не пропало ніщо. Ну, але що би то був за шляхтич, щоб своєї хоч і як пустої ба-

лаки не закінчив патріотичною фразою! І наш референт, гордий своїм дотепом, як то він легко „викивав Шваба“, додає: „Отсі уваги подають ся високій губернії з тою метою, щоб вияснити їй, чому не повело ся закладане шпихл'рів у Галичині, і що се діло в краю позбавленім зайвих капіталів а про те обтяженім високими податками мусить і повинно вестися дуже помалу, з відповідною до нашого стану обережністю!“ Батько вітчизни тай годі!

Ми не будемо детально розбирати всего того, що він далі (стор. 72—80) говорить про деталі будови шпихл'рів. Стоячи принципіально на тім, що громадські шпихл'рі в Галичині непотрібні й неможливі, він очевидно й тут буде старати ся підпускати скрізь такі деталі, які-б усю річ зводили ad absurdum. Отже плянів на шпихл'рі повинні достарчити „артисти“ (die Kunstverständigen) кілька типів, найменші на 1000, найбільші на 8—9 тисяч кірців, і посередні, а кожний плян має бути такий, щоб його можна виконати і з дерева і з цегли. (Що то скажуть інші теперішні „артисти“ від будівель на такий проєкт?). Скількість і якість матеріялу мусить бути подана так докладно, щоб і чоловік зовсім нетямущий у будівництві міг усе зрозуміти. (По що — сьвятий знає). Шпихл'рі мають стояти поблизу панських для л'пшої обезпеки. Грунт під шпихл'р дає домінія безплатно, дає також сирій матеріял: дерево, камінь, глину, пісок, вапно, коли їх має на місці; але коли громада має власний ліс, або коли домінія має матеріялів мало і потребує їх для себе або має лише на продаж, то громада мусить старати ся сама. Вся праця при будові паде на громади, а домінія має дбати лише за те, аби нікому не роблено кривди (дословно і дуже характерно для галицького шляхтича: щоб не була нарушена рівність між зобовязаними до роботи!). Контракти на доставу матеріялів мають бути роблені в присутности дідича і мають бути вільні від стемпля. Камеральні добра повинні і приватним підданім в разі потреби продавати матеріяли на будову шпихл'рів і то по ціні низшій як звичайно і т. д.

Важна для нас т'чка 16 (ст. 74), де знаходимо згадку про старий шпихл'ровий фонд. „Із виказу уложеного ц. бухгалтерією під д. 15 липня б. р. (той виказ надрукований у нас під ч. XVII. на стор. 81—82) і уділеного Становому Виділови

видно, що фонд призначений на упosaжене громадських шпихлїрів вносить 2,601.216 р. 43 кр. Найбільша його часть разом із нарослими процентами лежить у державнім скарбі; менша часть, зложена з кар за прегравації, ульокowana у приватних осіб. Щоб громади з того фонду дістали бодай часткову запомoгу, зволить губернія виведнати у Й. Ц. Величества, щоб громадам без проволокн виплачено проценти, щоб їм дозволено продавати на цілі будови шпихлїрів скарбові облїгації, а особливо щоб в разї заключеня контракту з камерою при закупнї будівельних матерїялів камеральні каси були зобовязані приймати при виплаті ті облїгації по номінальній ціні, а також щоб приватним людям (дїдичам), у яких лежать преграваційні гроші, виповідано їх на шість місяців наперед“. Чи були ті жаданя в ту пору виконані, чи ні, в усякім разї вони важні для нас як показ того, в якім стані і в якій формі удержував ся тоді шпихлїровий фонд.

Із дальших точок сего проєкту варто піднести те, що говорить ся про нагляд над шпихлїрами; воно характеризує дуже низький ступінь публичної моралі в тих часах. Громадський шпихлїр мусить бути замкнений на три ключі (в йосифінських часах ще вистарчали два), з яких один має мати в руках домінія, другий вїйт, а третій громада, яка сама, без дозволу домінії, вручає його що року вибраному своїому мужови довіря. Вїйт і той муж довіря мусять у церкві зложити прилюдну присягу, що будуть вірно завідувати повіреним їм добром. Громада дає до шпихлїра звичайну чергову варту. Хто би з громади завважив, що в шпихлїрі дїється щось невідповідне, має зараз донести про се домінії або окружному урядови. Коли донос окажет ся оправданим, донощик дістає 20 р. надгороди з маєтку винуватого. Характерне жаданє Станового Видїлу, щоб домінії зовсїм не відповідали за безпеку і удержанє шпихлїрів, бо се, мовляв, булоб несправедливо потягати їх до одвічальности за те, що не стоїть під їх виключним доглядом, але залежить зовсїм від дбайливости самих селян“. Що домінії одначе жадали для себе хоч часткового надзору і одного ключа до шпихлїра — то, chłopie, со innego.

З того самого погляду публичної моралі інтересні також точки проєкту про організацію, веденє та обчислюване гром. шпихлїрів. Запомoги зі шпихлїрів видають ся лише в часі за-

гального неврожаю і дорожнети; при звичайних цінах збіжа підданий лекше може заробити на хліб, „бо в Галичині — додає референт — ціни праці не падають так, як ціни збіжа“. Шпіхлїр може бути відчинений лише від 9 год. рано до 3 по полудни і то лише в присутности всіх тих, що мають ключі, а надто в присутности двох присяжних або інших членів громади. Коли-б показало ся, що хтось відмикав його о иншій годині, то такий поносить кару за спроневерене. Мірки, якими міряєть ся збіже, мають бути докладні і не повинні ніколи виходити зі шпіхлїра. Видаване збіжа має доконувати ся в присутности тих самих трьох, що мають ключі. Над стяганем збіжа призначеного для шпіхлїра — чи то з репартиції, чи взятого весною в позичку — має нагляд домінія і їй повинна бути дана змога уживати навіть примусових способів. Та сама домінія має право що року рішати, котрому підданому треба дати запомогу зі шпіхлїра, а котрому ні; для сього рішеня вона повинна засягнути думки вїйта і присяжних, а в разі потреби може зробити ревізію в помешканю дотичного підданого, щоб переконатися, чи є у нього засоби, чи нема.

Але найцікавіші для нас уступи 5, 10 і 14 сего розділу (стор. 78—79). Треба пригадати, що ще П. Забельский, а за ним і наш Становий референт (пор. стор. 17 і 69 нашого видання) головним доказом неможливости засновуваня і вдержуваня гром. шпіхлїрів у Галичині вважали брак на стілько письменних і осьвічених людей, щоб було можна поставити їх з відповідною їх особистою гарантією писарями та завіда-телями при гром. шпіхлїрах. Не хто инший, як сам наш референт виражував на тих писарів більше як пів мільона коштів. А тут показуєть ся, що на практиці ся річ була любі-сїнько можлива і дешева. Отже сю функцію сповняє доміні-вальний урядник (економ). Він провадить три викази: виказ підданих, обовязаних давати досип до шпіхлїра і виказ родів збіжа, яке мають доставити; виказ збіжа, що протягом року прибуває до шпіхлїра або виймаєть ся з нього, і третій виказ позичок та запомог, що кождий підданий дістає зі шпіхлїра і що з досипом звертає. От тобі й уся недовга! Той сам економ обовязаний відчитати ті записки всім підданым у присутности вїйта і присяжних. Самі викази мусять зберегати ся у присяжного в скрині з двома замками; один ключ має в ру-

ках вїт, а другий домінія. Економ записує в них у присутности репрезентанта домінії, вїта і присяжного, і не сьміє по за те мати їх у руках. З кінцем року підводить суми, делегати від громади й домінії перемірюють запас збіжа в шпіхлїрі, а результати обрахунку в копії передають ся окружному урядови. А кошти тої манїпуляції? Сота часть збіжа зсипаного в шпіхлїрі має покривати ті кошти: половина з неї йде для економа, друга ділиться між вїта і присяжного приставленого до шпіхлїра.

Нема сумніву, що всі сї деталї побутового характеру референт Станового Видїлу не висав із пальця, але що се були результати довголітньої практики — знов одні і то найкрасшій доказ того, що його й пана президента критичні уваги та песімістичні внески висловлені на початку реферату, були виключно впливом шляхетської неприхильности до якої будь організованої діяльности самих підданих, а не плели з дійсної обсервації фактів. Коли й були де занедбаня та надужитя, то супроти виложених тут деталїв вони найшвидше могли йти від домінії та її прислужників, а вже ніяк від самих підданих та їх мужїв довіря.

Для сего реферату, як уже було згадано, служив субстратом між вишними документами також загальний виказ маєтку шпіхлїрового фонду, доведений до кінця цвїтня 1818 р. Из нього видно, що державна бухгалтерія вела рахунки точно і в дочислюваню процентів була дуже скрупулятна. Бачимо, що з самих ліверунків домінікальних, духовних та підданських за р. 1789—1790 наросло 1,789.563 р. 46 кр., із процентів від того капіталу 529.590 р. 59 кр., із преграваційних кар 282.061 р. 56½ кр. Разом увесь маєток шпіхлїрового фонду з кінцем цвїтня 1818 р. виносив 2,601.216 р. 43 кр.

Як подивили ся в Відні на реферат Станового Видїлу, про се маємо лише загальну звістку в рефераті Процінського (ст. 89). Довідуємо ся з нього, що той реферат аж д. 7 грудня 1818 р. був губернією пересланий до Відня, а тут вийшов д. 14 сїчня 1819 р. надворний декрет, яким плян Станового Видїлу признано занадто скомплїкованим, звернено увагу на просту процедуру в чеських шпіхлїрах, уставлену ще Йосифінським патентом з р. 1788, і звернено їм його для dokonання

відповідних поправок. Здавало ся, що все йде й на тім полі до якоїсь більшої, краєвої акції, що малаб на меті піддвижене економічного стану селянства. Львівська губернія на засіданю 24 жовтня 1819 р. ухвалила виділити шпіхлїровий фонд із загального державного скарбу і з днем 1 падолиста розпочати окреме його ведене; се мало на меті упростити запутане доси діловодство сего фонду. Та діло показало ся не легким; ріжні каси і ріжні галузи адміністрації мали у себе ріжні часті того фонду і треба було довгої переписки, щоб звести все те до купи. Зацікавила ся сим ділом і надворна канцелярія; декретом із 12 лютого 1820 р. уповажнено губернію до зліквідованя всіх залеглих процентів від шпіхлїрових капіталів, а рік пізнійше декретом із д. 8 марта 1821 р. звелено ще раз повне висліджене і виділене шпіхлїрового фонду.

Здавало ся, що діло піде на лад. Рівночасно з ліквідацією фондів працювала в губернії, знов таки з порученя надворного декрету з д. 14 січня 1819 року, спеціальна комісія над остаточним укладом плянів, кошторисів та як найпростійшого і найпрактичнійшого діловодства шпіхлїрів. Із надворної канцелярії напірали на поспіх і два рази мусіла губернія писати звіти про поступи праць комісії, поки внарешті за третім разом, з рескриптом до ч. 37727 із 1821 р. не предложила надворній канцелярії готового пляну, спростованого по вказівкам тоїж канцелярії.

Та тут стало ся якесь чудо. Під датою д. 23 сериня 1821 р. надійшов із Відня декрет надворної канцелярії, яким повідомлено губернію, що Його Величество цїсар власними своїми рішеннями з д. 23 і 24 липня 1821 р. постановив — розвязати галицький шпіхлїровий фонд.

ІХ. Ліквідація і розділ гал. шпіхлїрового фонду.

Що стало ся? Відкіля ся напасть? Послухаймо слів надворного декрету!

„1. Основуване громадських шпіхлїрів треба полишити виключно свободній згоді домінії з громадами.

„2. Складові часті дотеперішнього фонду гром. шпіхлїрів призначив Його Величество по часті на сплату збільшених ви-

датків за підводи в р. 1818 і 1819, по части на зворот їх властителям, а по части застеріг собі про них дальшу постанову“ (стор. 91).

Як бачимо, декрет відразу, без ніякого мотивованя стає на становищі діаметрально протинім тому, яке займало доси австрійське законодавство. Зі становища державного переходить на становище приватно-правне і признаючи всі дотеперішні постанови, патенти, розпорядження і навіть приватні даровизни (такою можна назвати даровизну Станового Виділу з р. 1790 на користь шпіхлрів) неважними, не обовязковими, в супереч усяким правним нормам не привертає ідеально ad integrum того стану, який був перед виданем тих постанов та перед оголошенем даровизни, але сам, без мотивів розпоряджаєть ся добром, яке по скасованю всіх давнійших законів та оречень у шпіхлривій справі eo ipso перестало бути публичним, державним добром, а зробило ся приватним добром тих властителів, доміній, духовних та селян, що складали ся на нього або для яких його виразно даровано. В який спосіб розпоряджаєть ся надв. декрет тим добром, бачимо з дальших його уступів:

„3. З огляду, що з Буковини нема ніяких ліверункових облігацій з літ 1789 і 1790, то ту часть збільшених видатків на підводи¹⁾ з р. 1818 і 1819, яка припадає на Буковину, треба покрити з преграваційних капіталів“. Чи були які преграваційні капітали буковинські, не знаємо, та судячи з тих виказів і рахунків, які дійшли до нас, їх там не було зовсім; значить, цісарський декрет велить покрити кошти скарбових фірманок, не вишлачені скарбом у Буковині, грішми з галицького шпіхлривого фонду.

„4. Що лишить ся з преграваційних капіталів, ужити на зменшене недобору в згаданнх уже підводових видатках у Галичині. Решту збільшеного видатку на підводи, яка лишить ся ще не покрита, треба покрити з процентів тих капіталів громадського шпіхлривого фонду, що повстали з неоплачених ліверунків громадських із р. 1789 і 1790. Його Величество

¹⁾ Що се були за збільшені видатки на підводи в рр. 1818 і 1819, можу хиба догадувати ся. В р. 1818 Австрія вплутала ся в Італії в невеличку війну, яка скінчила ся 1819 р. Можливо отже, що се були кошти мобілізації і повороту тої армії.

одначе признали і пригадують, що се має стати ся лише в таких випадках, коли ті капітали належать до громад, а не до поодиноких їх членів, бо ті поодинокі члени мусять лише в обчисленій для них пропорції причиняти ся до покриття підводових видатків, а решта тих видатків має бути покрити з капіталів преграваційних, бо ті капітали, як згадано, призначені і для Галичини і для Буковини на покрити тих збільшених підводових видатків“ (ст. 91). І знов, беручи юридично, стоїмо без ґрунту під ногами. Надв. декрет розріжняє добро підданських громад — і се без ніякої підстави присвоює державному скарбови на полатане (і то, як побачимо далі, дуже невелике полатане) скарбового недобору, але виключає від тої участі ті облїгації, що були виставлені на одиниці; одиниці в очах сего декрету мають більше право ніж громади. Але се ще не все! Уступ 7 сего декрету постановляє, що решта капіталу з тих громадських облїгацій, яка лишить ся по сплаченю видатків на підводи, буде признана власністю дотичних підданських громад і — розуміть ся, — не буде їм звернена до рук, але буде трактована й адміністрована по обовязковим законам як громадський масток. Котріж решти окажуть ся не маєтком цілих громад, а лише деяких членів, що 1789 і 1790 доставляли лїверунки для війська, то тим звернути їх гроші (розуміть ся, по обчисленю відповідно до банкрутського ключа з 1811 р.), хваб що вони самі зречуть ся їх на користь громади.

„8. Щож до капіталів і готівки, що повстали з лїверунків домінії у р. 1789 і 1790, то Його Вел. зволили наказати: запитати про се Стани, чи стоять доси за таким ужитем сего капіталу, яке ухвальли 1790 р., чи може бажать їм дати яке инше призначенє для добра підданих громад?“ Отже ще одна юридична безтолковість: панські лїверунки, в р. 1790 для ефекту ніби то даровані Становим Виділом шпіхлїровому фондови, мають лишити ся нетиканими; цїсар не хоче розпоряджати ся ними, так як розпорядив ся підданськими капіталами, і запитує Станів, що вони захочуть зробити з тими грїшми?

Розум каламутить ся від такого декрету. Адже се не звичайний акт самоволї. Цїсар в тих часах міг був без нарушення своєї поваги сказати: конфіскую галицький шпіхлїровий

фонд на потреби держави, або конфіскую половину фонду — той годі. Решта лишаєть ся по старому. Ніхто б сему не противив ся і потомність не осудила би такого указу. Але що сказати про декрет, що виступає як акт державний з цісарською санкцією і так очевидно перекичує і топче всяку лютіку, всяке почутє права? Адже тут само собою насуваєть ся питанє: чому ж цісар розпорядив ся хлопською, громадською частиною шпіхлєрового фонду як своєю власністю, а панського не рушив? Чому не позволив собі на щось подібного в Чехії та Моравії? І чому раптово мусів розв'язати галицький фонд, не рушаючи чеського й моравського?

Все те для нас зовсім темне. Найблизша буде хіба догадка, що цісар сим разом, так як Леопольд II у р. 1790, упав жертвою якоїсь містіфікації, якоїсь чортівської інтриги. Ми знаємо, що цісар Франц I. був людина хоч обмежена духово, але наскрізь чесна. Його девізою було: *Iustitia fundamentum regnorum*. Ми знаємо, що він у р. 1792 відкинув проєкт французьких емігрантів — довести французький республіканський уряд до банкрутства при помочи кольосального фальшивництва французької монети, відкинув рішучими словами: „So ein infames Projekt ist nicht anzunehmen!“¹⁾ Він довго вагав ся з підписанєм банкрутського фінансового патенту 1811 р. Ні, ми вважаємо цісаря Франца I. нездібним з власної ініціативи зробити такий неполітичний і шкідливий крок. Він мусів улягти чийсь намовам і впливам і не тямив докладно, що підписує. Які се були впливи, се легко догадати ся прочитавши вступну частину станового *Remissorialschreiben* та вставлену в нього увагу пана президента Станового Виділу. Вони не самі були такі в Галичині, вся шляхта дихала тим самим духом, усій шпіхлєровий фонд був сілю в оці. Щоб сама фінансова потреба з тими „*Vorspannmehrauslagen*“ склонила цісаря до такого кроку, сему ніколи не повіримо; ще в р. 1828, разом з нарослими процентами, сей скарбовий довг вносив усього 470.218 р. 46 кр. (див. у нас стор. 103) — для такої суми не було найменшої потреби руйнувати і розсипувати звиш дво-мільоновий фонд, який дотривавши до ліпших часів міг стати ся основою для справді успішного піддвигнення галицького селянства.

¹⁾ Fr. Krones, Geschichte der Neuzeit Oesterreichs, стор. 490.

Стара латинська юридична приказка каже: *Is fecit, cui prodest*. Із розв'язання шпихлірового фонду в Галичині не скористала Австрія, не скористав її скарб (крім хіба зацитьканих моментального клопоту), не скористала Галичина, а вже найменше галицьке селянство. Скористала тільки галицька шляхта і то двояким способом. Одно те, що з під панщизняного ярма в 1848 р. наш народ вийшов убогий, темний, безрадний, з неупорядкованими ґрунтами, без кредиту і можности фінансового розвою, а друге — про друге ще поговоримо далі.

Против сего акту законного беззаконства не підняв ся в Галичині, себто в тих кругах, що вважали ся її репрезентацією, ані один найменший голос протесту. Навпаки, коли справу в осени 1821 р. предложено Становому Виділові, сей заявив, що решта давнього шпихлірового фонду, яка лишить ся по покриттю *Vorspannmehrauslagen*, разом з новими преграваційними карами, які-б іще трафили ся, повинна утворити новий фонд, що мав би служити на роздаванє запомог тм підданам, які потерплять — від граду. Що правда, надворна канцелярія не зовсім згодила ся з сим проєктом, але й не подала від себе нічого вишого. Справа волокла ся ще кілька літ, поки тимчасом урядова ліквідаційна комісія при губернії працювала над стягненем у купу всего шпихлірового фонду з ріжних жерел і поділом того капіталу на ріжні категорії, що цісарським патентом з 1821 р. дістали ріжне призначенє.

Нам не цікаво слідити за дальшою, вже чисто канцелярїною історією шпихлірового фонду; хто цікавий, може прочитати її собі по актам у рефераті К. Процїнського (у нас стор. 92—114). Весь сей опис довголітної ліквідації сего фонду, спинюваної ріжними, щораз то новими проєктами, може бути цікавий для якого аматора бухгалтерії; історик може спокійно поминути його і обернути ся до його остаточних результатів. Ті результати ми й оглянемо тут коротко.

Ухвалою губернії з 30. грудня 1822 р. постановлено з решти шпихлірового фонду утворити фонд для запомоги підданих ґрунтових посідачів ось на яких основах: фонд мав би складати ся з домінікальних і духовних ліверувкових капіталів і з решти кар преграваційних та нарослих від них процентів, яка-б лишила ся по покриттю коштів підвод 1818—19 р.

До одержання заповоги з того фонду були б управнені всі піддані посідачі ґрунтів (отже сільські комірники та пролетарії ні!) з Галичини і Буковини (хоч Буковина на сей фонд зовсім не складала ся!), з тим обмеженем, що галицькі громади, які мають свої громадські шпіхлірі, до того фонду не мають участі, а буковинські громади можуть діставати з нього заповогу лиш тоді, коли будуть заповожені всі галицькі компетенти. Заповога даєть ся не в формі дарунку, але як позичка, даєть ся не з уряду, а на просьбу, і має бути протягом 5 літ сплачена з додатком 4⁰/₀. Підставою до уділення заповоги признано такі нещастя, що значно ушкоджують дохід або й капітал господарства, отже пожежі, повені, пошесть на худобу, градобить і недорід. За позичку уділену поодинокому господарю ручить уся громада.

Декретом із 1825 р. цісар додав до сих жерел заповогового фонду ще „всі грошеві карі, на які засуджувати муть політичні власти в спорах між домініями й підданими“, отже значить, карі накладані не лише на дідичів, але евентуально також на підданих. На внесок губернії 1823 р. зніс цісар окремим декретом обовязок громад ручити за довжників заповогового фонду (стор. 100), а на внесок Станів допустив до участі в тім фондї також ті громади, що мали свої шпіхлірі, давши рівночасно дідичам власть оцінювати, котрий господар і кілько варт заповоги, стягати від них той довг і віддавати до каси, але без гарантії за його точну сплату (стор. 101).

Аж у вересні 1828 р. вичислила бухгалтерія суму довгу за збільшені підводові видатки з р. 1818 і 1819 в квоті 470.218 р. 46 к. віденської валюти, яку зараз покрито з шпіхлірового фонду. В р. 1830 предложила бухгалтерія три части ліквідаційного операту шпіхлірового фонду, а власне:

1) ліквідацію всіх громадських облігацій за військові достави з р. 1789 і 1790; вартість їх у грошех дала 1,211.546 р. 26 кр., а нарослі проценти ввнесли суму 650.586 р. 20 кр.

2) В р. 1832 була докінчена ліквідація преграваційних кар і відшкодовань разом із нарослими процентами та новими впливами до кінця жовтня 1829 року; сей капітал наріс на 264.073 р. Сума домінікальних і духовних ліверунків до того самого часу виносила 239.587 р. 55 кр., надто ще була спорна часть старого шпіхлірового фонду в квоті 10.703 р. 4 кр.

Як уже було згадано, всі преграваційні карі з процентами пішли на покриття підводових коштів. Та їх було мало, тож решту того скарбового довгу покрито з суми селянських облігацій виказаної висше під 1). Решту тої суми, чи всю, чи ні — невідомо, розділено між громади. Др. Бр. Лозіньський (*Kwartalnik historyczny 1905, zeszyt 1—2, Miscellanea, стор. 206*) оповідає, як то збіднілим наслідком холери і неврожаю 1831 р. селянам роздавано запоходи з давного шпіхлїрового фонду. „Уряд не відписував податків, залеглости податкові наростали не вважаючи на острі екекуції. Аж ось циркуляром із 13. серпня 1835 р. (!) оголошено розділ між громади шпіхлїрового фонду — в облігаціях, по думці губ. розпорядження з р. 1829. На громади золочівського округу випало з того розділу 96.101 р. 43 кр., а до того титулом відсоток 11.533 р. 41 кр. Всю ту квоту тутже прызначено на уморене податкових залеглостий, чи краще, як каже циркуляр, „значної частини залеглостий“. Запоможені селяни очевидно навіть не понюхали тих грошей.

Друга звітка про долю иншої частини шпіхлїрового фонду містить ся в книзі дра Влад. Острожинського, бувшого синдика галицького Towarzystwa kredytowego ziemskiego і доцента львівського університету, що написав історію того товариства для вшанованя 50-літя його істнованя. Думка про краєвий банк була улюбленою мрією галицької шляхти. Ми вже згадували, що засноване краєвого банку під завідуванем Станового Виділу було одним із головних постулятів тої ноти, яку в цвітні 1790 р. предложено Леопольдові II, як також одним із важних пунктів переробленого „Меморіялу“, врученого в тімже році Леопольдові польською депутацією. Від тоді одначе минуло ще 30 літ, поки галицька шляхта, користаючи з прыхильних для неї відносин, зважила ся другий раз підняти голос із домаганем до цісаря, щоб позволив заснувати в Галичині шляхетський банк для достарчуваня шляхті гіпотечного кредиту. На Становім Соймі з 17. жовтня 1822 р. відчитано адрес Станів до цісаря, в яким найчорнішими барвами змальовано стан „рільництва“ в Галичині. „Ми обивателі кинули в землю оцаджені в минулих літах капітали, а та земля тепер для нас невжиточна, а инших капіталів на піднесенє промислу (вони до промислу!) не маємо і не надіємо ся мати... Високість податків і їх

непостійність наразили земельну власність на таку непевність, що дбане про зріст земельних дібр зробило ся байдужним; ніхто не сьміє купувати дібр, ані доводити закуплені до ліпшого стану, ані взагалі мріяти про будуще“.

Автори сего адресу дуже добре знали, чого їм хочеть ся: адже як раз рік перед тим цісар розвязав звиш 2-мільоновий шпіхліровий фонд! Що за чудова нагода загарбати ту gem nullius у свої руки! А коли не вею, то бодай добру пайку з неї. Що се не пуста догадка, що таквй плян попасти ся „хлопським“ фондом носив ся в головах галицької шляхти від самого розвязаня фонду, а правдоподібно він же й породив те розвязане, на се маємо інтересний доказ: уже в 1825 р. Виділ Становий уложив і надрукував проєкт статутів Інституту кредитового, і вже тут „що до помічних засобів Інституту, з яких мало бути утворене ядро його резервового фонду, вказував проєкт поперед усього на тзв. фонд четвертого полку уланів імени цісаря, зложений дідичами в р. 1813, і на часть фонду шпіхлірового, що була власністю Станів“. Тоб то не була власністю Станів, а їх даровизною на користь шпіхлірового фонду, зробленою в розпалі патріотичної горячки в початку 1790 року, а потім поцупленою урядом у його заряд. Вона не стала ся власністю Станів і по розвязаню шпіхлірового фонду, бо цісар виразно велів запитати їх, чи стоять при тім, аби їх даровизна лишила ся при шпіхліровім фондї, чи волять надати їй якесь инше, але все таки для селян корисне призначенє. Ще й тоді, 1825 р., Виділ Становий, хоч називає ту часть шпіхлірового фонду „własnością Stanów“, все таки не має відваги домагати ся явно тої своєї власности, але хитро просить, щоб ті капітали „jesli nie na własność, to przynajmniej quoad usum Instytutowi odstąpione być miały“.

Справа тягла ся австрійським звичаєм ще 12 літ, аж у р. 1837 уряд згодив ся позволити на заснованє кредитової інституції, але зажадав, аби вся шляхта своїм фондом доместикальним ручила за солідність його діловодства та за випущені ним папери. Шляхта жахала ся, та нарешті 1839 р. пристала на гарантію, коли устами віцепрезидента Станів, барона Кріта, д. 13. вересня дана була заява, що цісар дає новому Інститутови на власність фонд четвертого полку уланів із р. 1813 і заразом полишає Станам можливість передати сему

Інститутові також капітали шпіхлірового фонду. Шляхта, доси неохітна проєктові, почувши се 94 голосами на 96 присутних прийняла його. Оба фонди рішено передати на фонд резервовий Інституту, — особливо горячо промовляв за тим віцемаршалок Сойму Тадей Василевский. Фонд четвертого полку уланів виносив по тодішньому обчисленю 130.000 р. мон. конв., а шпіхліровий фонд у капіталі і процентах суму 604.410 р. 38 кр. мон. конв. Патентом із д. 3 падолиста 1841 р. цїсар затвердив статут нової кредитової інституції¹⁾, що за гроші первісно призначені на запомагане підданих мала від тепер запомагати їх дідичів і запевнювати їм ще й по знесеню панщини пановане над галицьким селянством.

Х. Закінченє.

Свій огляд історії галицьких громадських шпіхлїрів закінчимо невеличким оглядом того, що в вищих краях Австрії, особливо в Чехії і Моравії, було зроблено на тім полі. Ми вже згадували, що вихідною точкою організації громадських шпіхлїрів і шпіхлїрових фондів був той сам йосифінський патент із 9. червня 1788 р., що й у нас. Уже перед тим були одначе в Чехії грошеві фонди, що послужили основою для шпіхлїрів. Се були так звані контрїбуційні фонди, зложені дивовижною як на наш погляд процедурою, що одначе тісно вязала ся з „батьківським“ характером тодішнього державного абсолютизму. Ще в першій половині XVIII в. виробила ся була в Чехії і Моравії така практика, що збираючи від підданих податки (контрїбуцію), зверхности побирали троха більші квоти, ніж стояли в рекартиціях, і ті надвишки відкладали на бік, творячи таким способом резерву, з якої можна було черпати в „тісних“ роках, коли селяни не мали змоги платити податків. Системальним патентом для Моравії з р. 1748 і надворним рескриптом з д. 31 липня 1750 р. для Чехії правительство признало сю процедуру дозволеною, „бо сим способом улекшуєть ся підданам сплата контрїбуції в тісних роках“. Шпіхлїровим патентом із 9. червня 1788 наказано надто, що

¹⁾ Dr. Wł. Ostrożyński, Galic. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój We Lwowie 1892, стр. 2—20.

надвишка збіжа зсипаного до шпіхліра має бути продавана, а виручка має йти до каси контрибуційного фонду. Отак повстав грошовий фонд, що з разу, як бачимо, мав служити виключно для цілий фіскальних, як резерва для виплати контрибуції в тісних роках, але з часом набрав значіння громадського запасного фонду, аналогічного до шпіхліра, і служив ріжним громадським потребам. З часом заборонено при побіраню податків накладати квоти понад репартицію, але призначено домініям 2% від зібраних податків, поперед усього на кошти збираня податків. Надто впливали до громадського фонду дари від доміній, посмертні записи, кари за неточну виплату податків і т. и. Про прегравації не чуємо нічого ¹⁾. Адміністровано сим фондом таким способом, що часть відповідна 2- або 3-місячній раті податковій лежала в домінікальній касі, а решту або складано в публичних фондах, або розпозичувано підданам за відповідною забезпечкою. Від підданих побірано 4%, а в разі бідности й менше. Частина доходів сего фонду повертала ся також на инші адміністраційні видатки, особливо на удержане санітарної послуги.

На жаль не знаємо суми, до якої дійшов той фонд у р. 1848, коли були розвязані підданські відносини. По довголітній провізорії доконано в Чехії соймовою ухвалою з д. 9 липня 1863 р. реорганізації старого контрибуційного фонду: в усіх громадах, яких датки були в тім фондї, зорганізовано каси задаткові для уділюваня селянам дешевого кредиту. Ті каси поставлено від разу на зовсім автономічній підставі. Ось як висловлює др. Шмід ріжницю між старим фондом і новою вирослою з нього інституцією: „Ті старі натуральні фонди, се була інституція, в якій права учасника звичайно виступали лише тоді, коли через елементарні нещастя або инші випадки він опиняв ся в неспроможности засїяти своє поле. Нові каси мають ширші цілі, мають піднести кредит рільних господарів

¹⁾ Див. гарну статью Dr. Ferdinand Schmid, Materialien zur Kenntniss des Personalkredites in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Kleingrundbesitzer und Kleingewerbetreibenden, помещену в Statistische Monatschrift, herausgegeben von der k. k. Statistische Central-Commission. Neue Folge, III Jahrgang. Wien 1898. стр. 164—165.

і то спеціально кредит дрібних власителів ґрунту. Учасники одержали від тепер також заряд нових грошових фондів у свої руки, а надто уділ у чистім зиску. Та вони не були зорганізовані як свобідні спілки, але творили свого рода примусові звязки, яких підставою було посіданє певних рустікальних ґрунтів“ (Dr. F. Schmid, op. cit. 167).

Про давнійший стан і розвій тих контрїбуційних кас задаткових у Чехії нема докладних звісток. Аж із 1872 р. маємо відомість, що в тім році було ще в Чехії 861 контрїбуційно-шпіхлїрових фондів, із яких 834 вже перетворили ся на рільничі задаткові каси. Число учасників виносило 153.801, що жили в 8.845 місцевостях. Основний капітал перемінених уже фондів (виключаючи ще існуючі запаси збіжа) виносив 8,332.713 р. Поодинокі фонди мали неоднаковий маєток; 15 із них мало звиш по над 50.000, 241 мали по 10—50 тисяч, 185 по 5—10 тисяч, а 371 мали по 500—5000 р. Були нарешті 34 фонди зовсім убогі, що мали по менше як по 500 р. В р. 1878 число кас виносило 864, їх члени жили в 9.727 місцевостях, число учасників виносило 175.293, а основний капітал обчислено на 8,976.302 р. (Dr. F. Schmid, op. cit. 171).

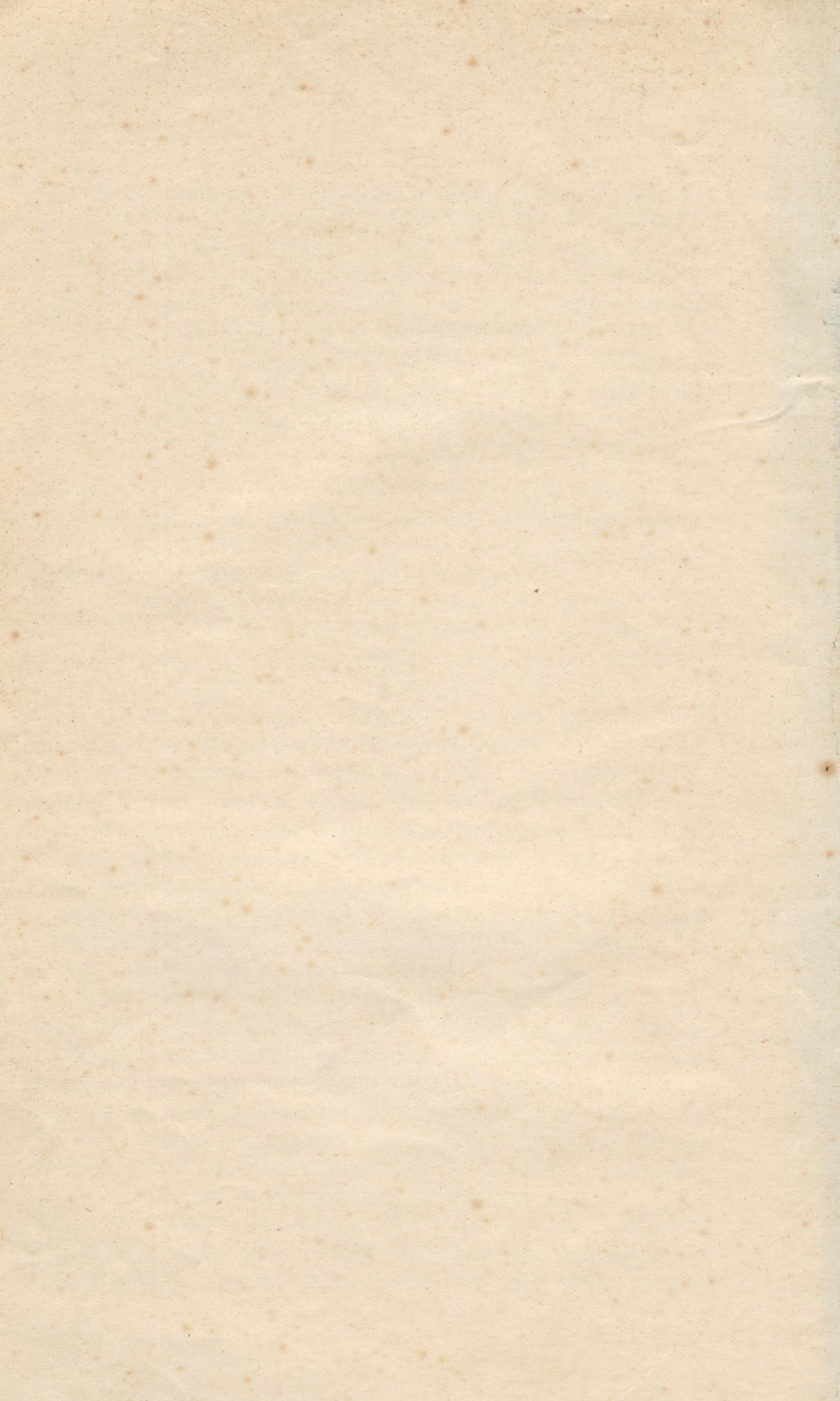
Дещо докладнійші відомости маємо про шпіхлїровий фонд у Моравії; беремо з цитованої вже книги Едварда Воднаржіка лише деякі цифри для порівняня, бо юридичні норми, як уже згадано, були такі самі тут, як у Чехії. В р. 1849 по знесеню панщизняного тзв. патрїмонїяльного судівництва заведено в Моравії зараз же „ц. к. власти податкові“, які між иншим обняли заряд контрїбуційно-шпіхлїрових фондів. Ся операція потрївала несповна рік, і з кінцем 1849 р. власти податкові виказали одержанє державних облїгацій та „памяток“ на 854.683 р. мон. конв. і 3.999.820 р. від. вал., приватних капіталів 1,402.709 р. конв. мон. і 1,546.634 р. від. вал., а нарешті готівкою 225.040 конв. мон. і 374.725 р. від. вал., разом у номінальній вартости 8,400.611 р. (Vodnařík, op. cit. 14). Послухаймо, як говорить той сам Воднаржік про адміністрованє того фонду моравськими податковими властями: „Вони завідували контрїбуційним фондом аж до р. 1864, тоб то аж до передачі його в руки автономних органів, завідували надзвичайно старанно і совісно і довели до дуже значного зросту маєтку. Адміністрацію контрїбуційного фонду вели ц.

к. уряди податкові в Моравії побіч своїх властивих агенд, і то без окремих коштів, звичайними силами, без ніякої спеціальної доплати тим органам за їх роботу, справді зовсім безкористовно. Ся обставина варта тут виразного зазначеня в тій ціли, щоб визначна заслуга ц. к. податкових властей у Моравії коло інституції контрибуційного фонду на все полишила ся памятною“ (Vodnařik, op. cit. 2). В р. 1864 передали ті власти в руки автономних органів 11,170.510 р. сего старого фонду.

Я хотів висловити ще деякі свої уваги та рефлексії в сій справі, але — вони зайві.

Львів д. 5. січня 1907.

Іван Франко.

6-13009

B-3272

B 3.272

ІВАН ФРАНКО

ГРОМАДСЬКІ ШІХЛІРИ В ГАЛИЧИНІ

1784—1840.

(Відбитка з „Українського Архіва“ т. II).

У ЛЬВОВІ, 1907.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під zarядом К. Беднарського.